

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

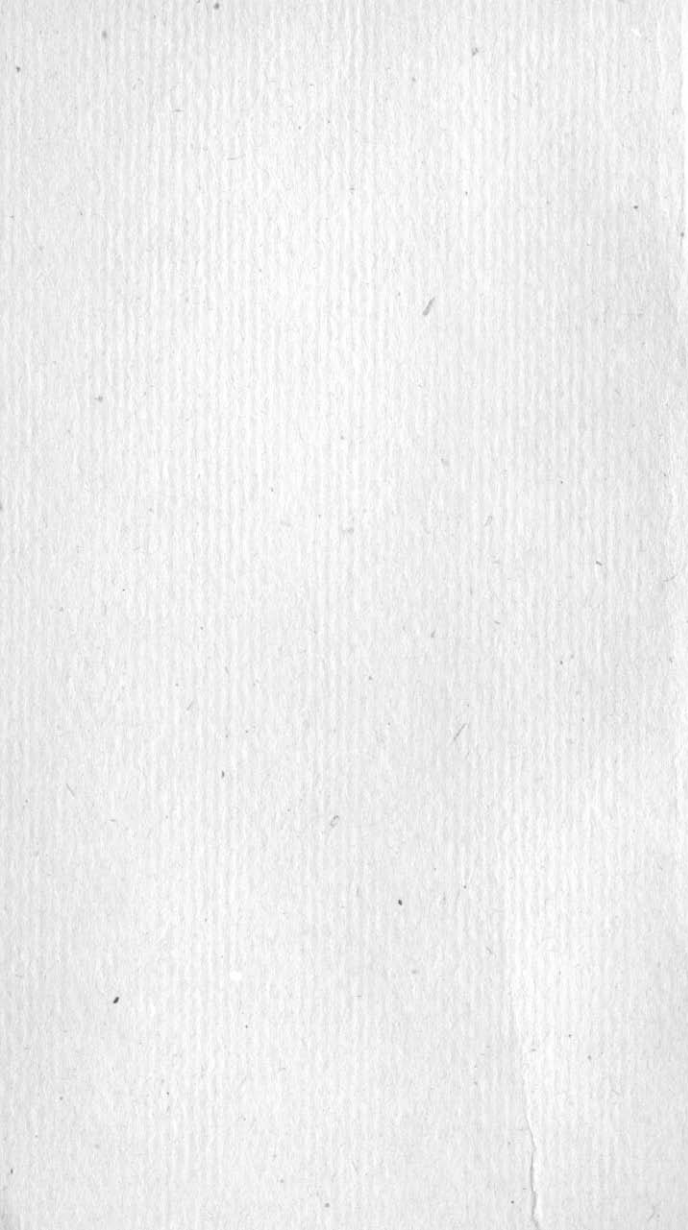
Adapt — remix, transform, and build upon the material

6952

91

2-20

1860

ՀԱՄԱԷՕՏ

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅ

Ի ՆՊԱՍՏ

ՈՒՍԱՆՈՂԱՅ ԱՅԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Վ Ի Է Ն Ն Ա

1860

91

Հ-20

2012

7
7

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Ց

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Բ Ռ Ի Թ Ի Ի Ն

Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա Յ

Ն Ա Խ Ա Յ Ա Ի Ի Ղ

Ամերիկայի բնական հանքահանայ, այլ է- այլ մասանց
բարձրագույնն ու հին է- նոր բնակչաց վրայ
Ընդհանուր Տեսութիւնն:

Իսլոր Ամերիկա, որուն ընդարձակութիւնը կամ երեսը
730,000 քառակուսի մղան է, ի սկզբանէ հետէ ըստ բնական
դրեցը կը բաժնուի Հիւսիսային Ամերիկա, որն որ երկրին հիւսի-
սային վերջին ծայրէն՝ իբր 80 աստիճանէ հիւսիսային լայնու-
թեան՝ կը սկսի ու կ'երթայ դէպ ի հարաւ մինչեւ գրեթէ հիւ-
սիսային լայնութեան 30 աստիճանը. Միջին կամ կենդրոնական
Ամերիկա, որ նոյն 30 աստիճանէն կը սկսի ու կ'երթայ մինչեւ
գրեթէ նոյն լայնութեան 8 աստիճանը. ու Հարաւային Ամերիկա,
որ նոյն 8 աստիճանէն կը սկսի ու կը վերջանայ երկրին վերջին
հարաւային ծայրը, գրեթէ (նոր գտնուած հար. բեւեռական
երկիրներն ալ մէջն առնելով) 79 աստիճանի հարաւային լայ-
նութեան տակ, որով բոլոր Ամերիկայի երկայնութիւնը մէկ
բեւեռէն մինչեւ միւս բեւեռ կը բովանդակէ 159 լայնութեան
աստիճաններ, կամ իբր 2400 մղան:

Արեւելքէն Արլանդեան Ովկանոսը զԱմերիկան Եւրոպայէն
ու Աֆրիկէէն կը բաժնէ, Արեւմուտքէն Մեծ Ովկանոսը զանի-
կակ Ասիայէն ու Աւստրալիայէն կը բաժնէ. Հիւսիսէն հիւսի-
սային Սառուցեալ ծովն իսկ Հարաւէն հարաւային Սառուցեալ
ծովն իրեն սահմաններն են:

Իր երկիրն ըստ մէկ մասին ընդհանուր երկրի խիստ բարձր
լեռնային մասերուն մէկն է, իսկ ըստ այլ մասին խիստ ընդար-
ձակ դաշտեր իր մէջը կը տարածին: Գլխաւոր լեռներն են Ան-
դեան կամ Գոբոթիլեան լեռանց շարքը, որոնց խիստ բարձր գա-

գաթները (Բերուի մէջ) են՝ Սորաթս 25,400 սաք. Իլլիմանի 24,200 սաք, ու Կոստալադիերի 22,000 սաք, իսկ քիչ մը (20 մղոն) գէպ ի հարաւ Չիպուրասայ 21,000 սաք: Ատոնցմէ զատ լերանց կարգ են՝ Սիէրրա Բարիօն, Պրադիլիայի լեռնին ու Աբալա-խեան կամ Ալլեդանեան լեռերը: Անտեան լերանց շատը հրաբուլն են, ուստի եւ հոս սառտիկ գետնաշարժեր յաճախ կ'ըլլան: Իր մեծ լեճերը կամ ծովակներն՝ ըստ մեծի մասին հիւսիսային Ամերիկայի մէջ՝ բազմաթիւ են. ինչպէս Ալբերին ծովակ, Հոուրոն, Էրի, Միչիգան, Ուրաղիոյ, Ունիթէէ, Նեպարակոս, Գիբրիկա, եւ այլն: Իր մեծ գետերն են՝ Մարանոն կամ Գետ Ամազոնայ, ընդհանուր երկրի վրայ ամէն գետերուն մեծը, որ 730 աշխ. մղոն տեղ կը քալէ, Միսսիսիբի, Գետ Լաւրենտիոսի, Հոուրոն, Ռիոյ որ Նորդէ (Գետ հիսիսայ) կամ Ռիոյ Պրաժոյ, Ռիոյ Գոլորատոյ (Գոսնաար գետ), Գոլա-մոլի կամ Որելոն, Գոթանդին, Որենոգոյ, Գետ Մագրադենեայ, Լա Բլադա, եւ այլն:

Ամերիկայի երկրին ընդարձակութեան համեմատ իր գետնին պողաբերութիւնն ալ այլ եւ այլ մասերուն մէջ այլ եւ այլ է: Տնկոց կարգին առատութեանը կամ հարստութեանը աշխարհքիս մեկալ մասերուն եւ ոչ մէկը կը հաւատարի: Հիւսիսային բեւեռական կողմերը ամենէն ստորին կարգի տնկէն կամ մամուռէն սկսելով ու հարաւային ջերմախառն կողմերը բարձր ու ընտիր արմաւենիներ յառաջ բերելով ամէն բաժիններու բերքերը կը բովանդակէ: Ամերիկայի պողաբերութեան առաւելութիւնը ցուցնելու համար բաւական ըլլայ միայն ըտել թէ մինչեւ հիմայ երկրի վրայ ճանչցուած 175 տեսակ արմաւենիներէն՝ 119 տեսակը հարաւային Ամերիկայի մէջ կը բուսնին: Միայն Արեւմտեան Հնդկաստանի կամ Անդիլլեան մեծ ու պզտիկ կղզիներուն վրայ տարւէ տարի 9 միլիոն կենդինար շաքար, 124 միլիոն կենդինար խահուէ կ'ըլլէ. նոյնպէս եւ ծխախոտը շատ առատ է: Սոյնպէս եւ հանքերու կարգին մէջ, մանաւանդ ազնիւ մետաղներու նկատմամբ արտաքոյ կարգի հարստութիւն ունի, եւ երկրի ուրիշ մասերը կը գերազանցէ: Օրինակի համար ըսենք, ըստ որոշ հաշուի՝ 1492էն սկսած մինչեւ 1810 միայն Սպանիայի Ամերիկայէն, որ է հարաւային Ամերիկայի մէջ՝ 533 միլիոն մարկ (մէկ մարկն է 64 տրամ) արծաթ ու տասն եւ կէս միլիոն մարկ ոսկի, երկաքը մէկտեղ 5940 միլիոն սպանիական դահեկանի արժողութեամբ Եւրոպա խաբուած է: Պրագլիլիայի ոսկեհանքները 1708ին բացուելէն ետքը հարիւր տարւան մէջ հոնկից Բորդուկալ 14,000 կենդինար ոսկի խաբուեցաւ, Մեքսիկայի Գրեթի ու Վերին Բերուի արծա-

20 04
 ГОС. БИБЛИОТЕКА
 ЗУУН- 318.ССР
 ИМ. А. МЯСНИКОВА
 П. УРУМПАЛСЭНЬ ИТЭВ
 24642-6

Թահահանքներէն՝ 1810էն մինչեւ 1829՝ ելած արծաթը 216 միլիոն սպանիական դահեկանի արժողութեան հասաւ. իսկ նոյն երկիրներուն ու Բանամայի ոսկեհանքներէն նոյն տարիներու մէջ ելած ոսկին՝ 24 միլիոն սպ. դահեկանի արժողութեան կը հասնէր: Մինչեւ ետքի առեւնները լանսիէ (բլադինա) միայն հարաւային Ամերիկայի յատուկ ազնիւ հանքն էր: Իսկ չգործուած արծաթը քարեր, որոնք 1729ին Պրազիլիայի մէջ գտնուեցան, ան տարւրնէ մինչեւ 1810 21 կենդինար (ֆանդար) ծանրութեամբ Բորդուկալ խաւրուեցան: Մնացած ազնիւ քարերն ու հատարակ հանքերը սուանձինն չենք յիշեր: Իսկ կենդանեաց կարգին՝ Թէ՛ չորքոտանեաց ու Թէ՛ Թռչնոց առատութիւնն ու տեսալիներն երկրի մէկալ մասերուն վրայ աս առաւելութիւնն ունի՝ որ բուն իր մէջ չգտնուած տեսալիները (ձի, կատու, ընտանի հաւ կամ մարի, եւ այլն,) Եւրոպայէն հոն տարուած ու բազմացած են, մահաւանդ ձին, որ տեղ տեղ իբր վայրենի բազմութիւ երամներով անձայր դաշտերու վրայ ազատ կ'արժին:

Հին աշխարհքին երեք մասանց, Ասիայի, Եւրոպայի ու Ափրիկէի Բնակչաց սկզբնաւորութիւնը՝ կամ նոյի երեք որդիներէն յառաջ եկած ըլլալը հիմամբ ծանուցուած է եւ տարակոյտ չի վերցըներ: Իսկ Նոր աշխարհքին երկու մասանց, Ամերիկայի ու Աւստրալիայի, բնակչաց ծագման կամ սկզբնաւորութեան վրայ, այսինքն նոյի երեք որդւոց մէջէն որուն սերունդն ըլլալուն վրայ Սուրբ Գիորգէն յայտնի տեղեկութիւն մը չենք կրնար հասնել: Անոր համար աս երկու երկիրներուն կամ Նոր աշխարհքին բնակչաց նոյի սերունդներէն կամ հին աշխարհին բնակիչներէն ինչ կերպով՝ երբ ու որ ճամբով զատուիլն ու հոս հասնիլը կամ գաղթելն այլ եւ այլ կարծիքներու եւ մակարեւորութիւններու նիւթ եղած է, որոնց մէջէն ամենէն աւելի հաւանականն աս յաջորդը կը համարուի: Նախ առաջին շրջակաց Աքքիպեղազոսին կղզիներէն՝ իրենց ամենէն աւելի մօտ ըլլող Նոր Կուինէա կղզին ու Աւստրալիայի հաստատուն երկիրը՝ որ է Նոր Հոլանդիա բնակիչք գաղթականութեամբ գացած բնակելու սկսած, ետեւէ ետեւ բազմացած ու կամաց կամաց աս տեղերէն մեծ Ովկիանոսին բազմութիւ կղզիներուն վրայ մինչեւ Ամերիկայի հաստատուն երկրին քանի մը հարիւր մղն մօտ ցրուած պիտ'որ ըլլան: Նա եւ բուն Ամերիկայի բնակիչքն ըստ մասին արեւմուտքէն՝ այսինքն Հնդկաստանէն, ըստ մասին ալ արեւելքէն՝ որ է Միջերկրական ծովէն, եւ քիչ մ'ալ Ասիայի հաստատուն երկրին հիւսիսային արեւելեան վերջին ծայ-

րէն՝ Պերինկի նեղուցէն անցնելով՝ (որն որ միայն 13 գերմանական մղան լայնութիւն ունի ու մէջերը կղզիներ ալ կան,) եկած բնակած ու բազմացած պիտ'որ ըլլան: Գամշաղքայէն՝ նա եւ Յաբոնէն ալ կրնայ որպիսի եւ իցէ նաւով ելլալիլ ու կղզիէ կղզի անցնելով, որով եւ երկու օրէն աւելի ծովու վրայ միօրինակ շանցընելով, Ամերիկայ հասնուիլ: Քինացոց պատմութիւններէն կ'իմանանք՝ որ իրենց քուրմերը յամի իբր 458 Փուզանկ անուանով ցամաքի մը վրայ գացած են իրենց պուտտայեան ուսմունքը տարածելու համար, արդ առ Փուզանկ երկիրն ըստ ամենայն զննութեանց Մեքսիկոյի հետ նոյն է: Ասկից ի զատ հին պատմութիւններէն զիտենք՝ որ շատ հին ատեններ փոքր նաւերով շատ երկայն ու հեռաւոր ճամբօրդութիւններ կ'ըլլային՝ երբ որ հարկը կը ստիպէր. ինչպէս Փիւնիկեցիք ընդարձակ ծովերու վրայ իրենց նաւերովն 250 մինչեւ 300 մղան տեղ առաջ կ'երթային. ուստի եւ կրնային Ադրանդեան ծովուն վրայ 700 մղան տեղ նաւելու եւ Ամերիկա հասնելու համարձակիլ, մանաւանդ որ՝ կը կարծուի հասարակօրէն՝ թէ կանարեան կղզիներն ինչպէս նա եւ Ազորեան կղզիներն իրեն ծանօթ էին: Ուրիշ պատճառ մ'ալ կայ որ այսպիսի աներկիւղ նաւորդներու համար Ամերիկա կամ Ադրանդեան ծովուն հեռաւոր կղզիներն երթալու աւելի եւս դիւրութիւն կու տար. այսինքն, հին ատենները ցամաքներու ու կղզեաց իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն անոնց մէջ զանաւոր ցամաք երկիրներու եւ մեծ մեծ կղզիներու պատճառաւ այնչափ զգալի կամ դժուարաւ յաղթելի չէր ըլլար: Աս կղզիներն ետքէն երկրաշարժներով ծովու տակ գացին, որոնցմէ մէկ քանիին գուցէ մնացորդներն են Ազորեան, կանարեան ու կանանչ զլխոյ կղզիներն, ինչպէս նա եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի ու Հարաւային ծովու կղզիները:

Ամերիկայի բնակչաց սկզբնաւորութեան վրայ հիմնական կարծեօք ու ենթադրութեամբ այսչափ բան միայն կրնայ ըսուիլ. իսկ իր սկզբնական պատմութեան կամ շատ հին անցից ու փոփոխութեանց վրայ, կամ իրեն մէջ կազմուած ու զբառնուած սկզբնական կամ հին աերութեանց վրայ լի ու լի տեղեկութիւն տալը կարելի եղած չէ: Մինչեւ Եւրոպացոց Ամերիկա մտնելը՝ հոն անցած գացած դէպքերուն վրայ միայն քանի մը անհաստատ մակաբերութիւններ ու զրոյցքներ կը գտնուին: Եւրոպացիք Ամերիկա մտնելու սկսած ատեննին իր այլ եւ այլ կողմերն երեք կարգաւորեալ Տերութիւններ կամ Վիճակներ գտան. այս ինքն՝ Ա. Արդե+ ըսուած ցեղին դէպ ի երկոտասաներորդ դարը հաստատած Մե+սիկոյի տերութիւնը:

Բ. գրեթէ նոյն դարուն մէջ՝ կամ գուցէ աւելի յառաջ՝ ու
ինչպէս կը կարծուի Մանգոյ Գաբաբ անուամբ մարդէ մը հաս-
տատուած Բերո-ի որերո-նի-նը, ու Գ., անձանօթ ժամանակի
մէջ Գիերրա Ֆիրմայի (Նոր Կրանատայի ու Գարագասի) վրայ
կանգնուած Գոմորինամարիայի որերո-նի-նը:

ՂԶութեամբ խօսելով՝ Ամերիկա մինչեւ դէպ ի հնգե-
տասաներորդ դարուն վերջերն Եւրոպացւոց ծանուցուած չէր.
վասն զի թէպէտ եւ Նորմանդիացիք իրենց նաւազնացութեան
ժամանակները 979ին Կրէօնլանդիա ու 1002ին Նոր Ֆունտլանդի-
ա եւ հիւսիսային Ամերիկայի հաստատուն երկիրը հասան.
ի վերայ այսր ամենայնի ասոնց գիւան Եւրոպայի մէջ անձանօթ
մնաց ու ետքն ալ բոլորովն մոռցուեցաւ: Աւերջապէս անկից
քանի մը դար ետքն՝ այսինքն յամի 1492ին, Հոկտ. 12ին Գու-
պա կղզւոյն հիւսիսային կողմն ու անկից իբր 40 մլոն հեռու
գտաւ գենուացի ֆրիստափոր Կոլումպոս Կոմանանտի կղզին, որ
Պահամա բուսած կղզիներուն խումբին կը վերաբերի, ու անուա-
նեց անիկայ Ս. Փրիլէ (Ս. Սալվատոր): Աս եղաւ Ամերիկայի
գտնուելուն ու ծանցուելուն սկիզբն ու ասկից ետքը քիչ ժա-
մանակի մէջ Ամերիկայի ուրիշ մասերն ալ ետեւէ ետեւ ծանչ-
ցուեցան: Իր անունն Ամերիկա առաւ Ամերիկոս Վէսպուչչի փր-
բենտիացի ազնուականէ մը, որն որ 1497ին հոն ճամբորդու-
թիւն ընելով, ու ետքն իր ճամբորդութեան պատմութիւնն ի
լոյս ընծայելով՝ ինք զինք այն երկրին առաջին գտիչը ցրցուց,
ուստի եւ անոր իր անունը տուաւ, որն որ ըստ իրաւանց պէտք
էր Կոլումպոս, կամ Գոլումպոս անուանիլ, որովհետեւ անիկայ
բուն առաջին գտնողն ու ծանօթ ընողն Կոլումպոսն էր: — Յա-
մի 1496ին գտան Սպանիացիք հարաւային Ամերիկայի հիւսի-
սային ծովեզերքը Գիերրա Ֆիրմա. 1507ին Եուզագան,
1512ին Ֆլորիտա, 1513ին Բանամա, 1515ին Լա Բլադա ու
Բարակուայ, 1519ին Մէքսիկոյ, 1525ին Բերու, 1534ին Գուի-
դոյ, 1538ին Գիլի ու 1539ին հիւսիսային արեւմտեան ծովե-
զերքը: Փորդուկացիք գտան յամի 1500ին Պրագիլիա, Անգ-
լիացիք՝ յամի 1496ին Լապրատոր, 1497ին Նոր Ֆունտլանդիա
ու 1568ին հիւսիսային արեւելեան երկիրները: Իսկ Գաղղիացիք
գտան յամի 1508ին Գանատա: Աս ամէն տեղերն առջի գրա-
նողներն իբրեւ իրենց տէրութեանց ժառանգութիւնն անոնց ա-
նուամբ կը նուաճէին կամ անոնց իշխանութեան տակ կ'առ-
նէին: Այսպէս սկսան ու հաստատեցան Ամերիկայի այլ եւ այլ
կողմերը Սպանիացւոց, Փորդուկացոց ու Անգղիացւոց մեծա-
տարած ժառանգութիւնները կամ երկիրներն ու գրեթէ բոլոր

Ամերիկա Եւրոպացւոց իշխանութեան տակ մտաւ : Ետքէն սկսան ատեն ատեն մասնաւոր տէրութիւններ կամ իշխանութիւններ ու վեճակներ Եւրոպայի տէրութեանց անմիջական իշխանութենէ զերենք ազատ ու անկախ ընել ու ինքնիշխան տէրութիւններ ըլլալ : Յամի 1773ին Տիմսկուան Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներն Անգլիայի իշխանութենէ դուրս ելան ու այն հռչակաւոր Հասարակապետութեանց խումբը կամ դաշնակցութիւնը հաստատեցին : Յամի 1810ին, կամ յատկապէս 1820ին Հարաւային ու Միջին Ամերիկայի հաստատուն երկրին գաղթականութիւնները Սպանիայի տէրութենէ դուրս ելան ու այլ եւ այլ Հասարակապետութիւններ հաստատեցին : Յամի 1822ին Պրագիլիա Փորդուկալի իշխանութենէն բոլորովին դուրս ելաւ ու առանձին անկախ տէրութիւն ու կայսրութիւն եղաւ : (Տես 1859 տարւան Ընտան. Տոմ. էջ 62—65) : Իսկ անցած դարուն ետքերը՝ Հայդի կըղզեղն Սեւերը Գաղղիայի տէրութեան իշխանութենէ դուրս ելան ու անկախ եղան : —

Ընդհանուր Ամերիկայի հիմնական բնակչաց վրայ խօսելէն առաջ պէտք է ծանուցանել՝ որ Ամերիկայի ըսելով առհասարակ չիմացուիր բուն տեղացիներէն կամ սերնդեամբ Ամերիկայի սկզբնական բնակիչներէն յառաջ եկածները, հապա երեքհարիւր, երկուհարիւր կամ հարիւր տարի առաջ Եւրոպայէն եւ երկրի ուրիշ մասերէն հոս գաղթողներէն միայն՝ կամ ասոնցմէ եւ բուն տեղացիներէն ծնածները կ'իմացուին. ուստի եւ այսու նկատմամբ բոլոր բնակիչք ըստ այլ եւ այլ եղանակի սերնդեան այլ եւ այլ ցեղերու կը բաժնուին ու այլ եւ այլ անուամբ կ'անուանուին, ինչպէս ետքը պիտի գրենք : Իսկ բուն սկզբնական տեղացւոց սակաւ մնացորդներուն վրայ խօսելով կը ծանուցանենք որ թէպէտ եւ Սպանիացիք առջի անգամ Ամերիկա հասած ատեննին՝ հոն խիստ մեծ բազմութիւն բնակչաց գտան, բայց ասոնք ան ատենուրնէ սկսած այլ եւ այլ պատճառներով ու առանձինն հոս եկող Եւրոպացի տիրապետողներուն անգութ վարմունքովն ետեւէ ետեւ այնպէս քիչցան, որ հիմայ հազիւ երկու միլիոնի, այսինքն բոլոր բնակչաց քսանուհինգերորդ մասին մէկին կրնան հասնիլ, ուր որ միայն Հայդի (Ս. Տոմիսկոյ) կղզին իր դառնուած ատենն երեք միլիոն բուն տեղացի բնակիչ ունէր, որոնց յաջորդներէն հիմակ եւ ոչ մէկ հոգի մնացած է : Արդ այս սկզբնական Ամերիկացիք ի սկզբանէ հետէ Հնդկի անուանեցան, որովհետեւ Կոլումպոս միջին Ամերիկա գտած ատենը կը կարծէր որ ան տեղը

Հնդկաստանին վերջին ծայրն է, ուստի եւ առ նոր գանուած
 երկիրը Արեւմտեան Հնդկաստան, իսկ բնակիչքն առ հասարակ
 Հնդկիկ անուանեց, որ եւ մինչեւ հիմայ մնաց: Ասոնց ամէնը մէկ-
 տեղ այլ եւ այլ բազմաթիւ ցեղերու կը բաժնուին, որոնց ա-
 մէնն ալ թէպէտ եւ մի եւ նոյն մարմնոյ գոյն ունին, բայց այլ
 եւ այլ սեպհականութիւններով իրարմէ կ'որոշուին. ինչպէս
 երկրին հիւսիսային բնակիչքն աւելի հաստատուն ու այրական
 բնաւորութիւն եւ հոգեկան ինքնօրինութիւն մ'ունին քան
 թէ հարաւային բնակիչները: Ամէն մէկ ցեղ երկրին այլ եւ
 այլ կողմերն իր յատուկ անունն ունի. Իրոփայի, Հոփոն, Բանի,
 Աբալ, Գարայիոյ, Արոփանեան, Բարափոնիայի, եւ այլն:

Այս բուն տեղացի Հնդկիկներէն ետքը կու գան ուրիշ
 ցեղեր ալ, որոնք իբր բուն տեղացիք կրնան սեպուիլ, որով-
 հետեւ պէտք է որ ասոնք Եւրոպացոցմէ դարերով առաջ Ա-
 սիայէն հոս գաղթած ըլլան: Ասոնք Մալայեան ցեղերուն կը
 վերաբերին ու հասարակ անուամբ Եսփիփոս կ'անուանին եւ մի-
 այն հիւսիսային բեւեռին կողմերը կը բնակին: Բեշբէ բուած
 ցեղն ալ կրնայ Եսպիմոսներուն կարգը սեպուիլ, իսկ Ալեփոն
 բուած ցեղն Եսպիմոսներէն զատ է:

Ամերիկայի ետքէն եկող կամ օտարական բնակչաց մէջ
 նախ առաջին կը յիշենք Սեփրը, որոնք հնդեասասներորդ
 դարուն վերջերէն սկսած, ու առանձինն 1517էն ետքը Սպա-
 նիացի Լաս Գազաս եպիսկոպոսին միջնորդութեամբ Ափրիկէի
 Կուինէա երկիրէն հոս եկան կամ բերուեցան, ու հոս շատցան.
 Բայց շատ տեղեր, հիւսիսային Ամերիկայի Գէքսաս նահանգին
 մէջ, Գուպայի, Բորդոյ Ռիզոյի, եւ ուրիշ քանի մը Անդիլեան
 կղզիներու, ինչպէս նաեւ Հոլանդիայի ու Գաղղիայի Կույանայի
 մէջ գերի են. իսկ ուրիշ ամէն տեղեր ազատութեամբ կ'ապրին,
 մանաւանդ թէ Հայդի կղզոյն վրայ երկու առանձին ու անկախ
 տերութիւններ կը կացուցանեն: Ամերիկայի բոլոր (անխառն)
 Սեւերուն թիւը վեց միլիոնէն աւելի կը սեպուի, որոնց իբր
 կէտը գերի են:

Իսկ 1492էն, այսինքն Ամերիկան Կոլոմպոսէն գանուելէն
 ետքը՝ հոն գաղթող Եւրոպացւոց վրայ խօսելով գլխաւոր ծա-
 նուցանելու բանն առ է՝ որ յառաջուան Սպանիական Ամերի-
 կայի, բոլոր Արեւմտեան Հնդկաստանի կամ Անդիլեան ու Պա-
 համա կղզիներուն, Կույանայի ու Պրազիլիայի մէջ Եւրոպայէն
 եկող կամ գաղթող (սպիտակ) բնակիչներէն ծնածները Գուլ-
 Թաթին (Գրեոլ) կ'ըսուին. սպիտակ ու Հնդիկ ծնողացմէ ծնած-
 ները՝ Մէսթից (խառն, սպիտակասեաւ) կ'ըսուին. սպիտակ հօր-

Ի այց Եւրոպայի տէրութեանց իշխանութենէ դուրս բլլող այն բազմութիւ Հասարակապետութիւնները, (բայ ի Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներէն,) Մեքսիկոյէն սկսած մինչեւ Բարակուայ, որոնք՝ ինչպէս նշանակեցինք՝ առաջ բոլոր Սպանիայի տէրութեան սակ էին, ըստ մեծի մասին անհաստատ կարգերով ու մշտնջենաւոր յեղափոխութեանց եւ խռովութեանց մէջ կը ծփծփան. ինչպէս, Միջին կամ Անդրոնական Ամերիկայի Հասարակապետութիւնը 1842ին իր այլ եւ այլ մասանց մէջ նոր Միութեան դաշինք Հաստատեց ու կնքեց, սակայն մի եւ նոյն ժամանակ իր մէկ մասը Գոսթա Ռիչո ինքզինք իբրեւ զատ ու անկախ տէրութիւն մը հրատարակելու կը ջանար: Բերու յառաջ մի միայն Հասարակապետութիւն էր, ետքէն երկուքի բաժնուեցաւ: Ամենէն աւելի Մեքսիկոյի միաբանեալ Նահանգաց կամ Հասարակապետութեան մէջ այս յեղափոխութիւններն ու բաժանմունքները կը յաճախեն. մէյ մը մէկ մասը կամ Նահանգը մէյ մը ուրիշ մը մէկաներէն կը բաժնուի. այլ եւ այլ քաղաքային կողմնակցութիւններ երկրին մէջ գտնուող յեղուզակաց խումբերուն հետ կը միանան ու ամէն կերպ անկարգութիւններով եւ աւարառութիւններով օրէ օր նոր նոր խռովութիւններ կը հանեն: Սոյնպէս Արձենդինեան Հասարակապետութեան՝ կամ Ռիոյ տէ լա Բլազայի միաբանեալ Նահանգաց մէջ կառավարութեան անկարգութիւններն ու բաժանմունքները կարգաւորեալ տէրութեան մը հարկաւոր բլլող կարգերու եւ օրէնքներու հաստատուիլը միշտ կը խափանեն: Ասանկով այն հին Սպանիական տէրութենէ դուրս ելլող ու անկախութիւն ստացող տասուերկու Հասարակապետութիւնները՝ ճշգիւ խօսելով՝ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ կէս մը անտէրընչութեան մէջ գտնուող երկիրներ: —

կղզիք, որոնք (բայ ի Հայդիէ) Եւրոպայի այլ եւ այլ տէրութեանց տակ են:

Հարաւային Ամերիկայի մէջ կ'իյնան

- 1 Պրագլիւիա.
- 2 Գոլումպեան Հասարակապետութիւնները.
- 3 Բերու.
- 4 Պոլիվիա.
- 5 Գիլի.
- 6 Արձենդինա կամ Ղա Բլազա.
- 7 Ուրուկուայ.
- 8 Բարակուայ.
- 9 Հարաւային Ամերիկայի Ազատ երկիրները (Բադակոնիա, Հրաստան ու Հարաւային բեւեռական երկիրներ),
- 10 Կոլյանա Անգլիացւոց, Հոլանտացւոց ու Գաղղիացւոց:

Այս ընդհանուր տեսութիւնն ընելէն ետքը՝ հիմակ Ամերիկայի մէջ գտնուող տէրութեանց կամ իրարմէ անկախ երկիրներուն սկզբնական ու ներկայ քաղաքային հանգամանաց վրայ խօսինք, բոլոր (հիւսիսային, միջին ու հարաւային) Ամերիկայի մէջ ըլլող երկիրները կամ վիճակներն երեք գլխաւոր կարգ բաժնելով, այսինքն

Ա. Առանձին Տէրութիւններ .

Բ. Ազատ Երկիրներ .

Գ. Եւրոպայի տէրութեանց Երկիրներ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ա Ռ Ա Ն Ջ Ի Ն Տ Ե Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ

Ա .

Պրագիլիայի կայսրութիւնը :

Նոր աշխարհքին մէջ Պրագիլիա առաջին միապետական տէրութիւնն է, որն որ 1500ին Բորդուկալցի Գապրալ նաւապետէն գտնուելէն ու Բորդուկալի տէրութեան տակ գաղթականութեան երկիր ըլլալէն ետքը մինչեւ 1822 նոյն տէրութեան ձեռքը մնաց, ու ետքը անկից բաժնուելով առանձին կայսրութիւն եղաւ : Աղբնդեան Ովիլիսնոսին քով 950 մղոն երկայնութեամբ կը տարածի ու կը բովանդակէ հարաւային Ամերիկայի արեւելեան մեծադոյն մասը : Իր բոլոր ընդարձակութիւնը կամ երեսը՝ 130,000 քառակուսի մղոն կը սեպուի : Գետնին երկու երրորդ մասը լեռնային է : Իր լեռանց կարգն Անտեան լեռներէն զատ է . խիտ բարձր լեռն է Իրապուսի՝ 5168 ոտք : Գէպի հիւսիսային կողմը Մարանեոն գետին երկու գին ընդարձակ դաշտագետին է : Իր գլխաւոր մեծ գետէն՝ Մարանեոնէն զատ կան ուրիշ գետեր Բարա . Ս . Ֆրանչիսկոս , Բարնանդա , եւ այլն : Եղանակը թէպէտ եւ սաստիկ տաք է, բայց ծովեզերաց վրայ ծովու հողմերն օդը կը բարեխառնեն : Իսկ գետնին հանգամանքը համառօտիւ յայտնի ընելու համար բաւական կը համարինք բւել՝ որ Պրագիլիա չէ թէ միայն երկրիս խիտ գեղեցիկ եւ զուարճալի տեղերուն մէկն է, հապա նաեւ քանի մը նկատմամբ իրեն նմանը չունի . իր մեծ մեծ՝ խիտ ու ազնիւ (Ֆէրնամպուք, կամ Պրագիլի փայտ, մահակոն,) ծառերով լեցուն անտառները, իր ազնիւ բերքերը՝ շաքար, խաճուէ, բամպակ, ծխախոտ, լեզակ, հնդիկ վարունկ (բաբուս),

Համեմուկ (վանիկ) ու դեղի նիւթերը, Չինի ու Բարսկուայի լեյ, անանաս, համեմներ, եւ այլն, իրեն մեծ հարստութեան պատճառ ըլլալէն զատ, իր հարուստ հանքերն ալ՝ մանաւանդ ոսկին ու ադամանդը տարւէ տարի իրենց մեծ շահը կը ցուցընեն: Աս դարուս սկիզբներն ոսկեհանքերն ամէն տարի իբր երեսուն հազար մարկ ոսկի՝ գրեթէ չորս ու կէս միլիոն սպանիական դահեկանի արժէքով կու տային. հիմայ միայն Մինաս Ճէրատի ոսկեհանքէն տարւէ տարի իբր 6400 մարկ ոսկի կ'ելէ. իսկ ադամանդը մինչեւ ետքի ատեններն ամէն տարի 12,000 քրադ կու տար. հիմայ՝ 1844ին դանուած հանքերէն տարւէ տարի 700,000 դալէոսի արժէքով ադամանդ կը հանուի: Թող անհատնում երկաթը, քիչ մը ընտոսկին, ուրիշ մետաղներն ու ազնիւ քարերը: Անդանինները թէ՛ բուն տեղացիները՝ եւ թէ՛ Եւրոպայէն բերուած ու հոս շատցածները, ինչպէս նաեւ տեսակ տեսակ մեծ ու պզտիկ սքանչելի աղւորութեամբ թըրջունները, մանաւանդ թութակները, թիթեռները, նաեւ որդան կարմիրը՝ ամէն կողմ առատ են:

Բնակիչքը հիմայ՝ Եւրոպայէն միշտ բազմաթիւ գաղթականներ յաճախելուն՝ վեց միլիոնէն աւելի են. որոնց մէջ իբր մէկ միլիոն սպիտակներ են, ըստ մեծի մասին Բորդուեկայի ու գաղթածին, բայց կան նաեւ շատ Գերմանացիք, Անգղիացիք ու Գաղղիացիք: Իսկ գունաւոր բնակչաց մէջ կան իբր եւրեք միլիոն սեւ գերիներ, իբր 200,000 ազատ սեւեր, իբր մէկ միլիոն խառն ցեղեր, մանաւանդ ծաղաք, որոնք հոս Բարսկու կ'անուանին, ու իբր կէս միլիոն բուն տեղացիք կամ Հնդիկ, որոնց մէկ մասը վայրենի ցեղեր են ու երկրին ներսերը անտառներու մէջ կը բնակին: Տիրող կրօնն է հռոմէական կաթողիկէ հաւատքը, որ ունի հոս արքեպիսկոպոս մը ու քանի մը եպիսկոպոսներ ու շատ մը կրօնաւորաց ու կուսանաց վանքեր: Բնակչաց զբաղմունքն է երկրագործութիւն, մանաւանդ գաղթականութեան բերքերու (չաքարի, խահուէի, եւ այլն,) մշակութիւն, որուն առաւելապէս գերիները կը գործածուին, խաշնադարմանութիւն, ձկնորսութիւն, բովագործութիւն ու քաղաքներու մէջ այլ եւ այլ արհեստներ, բայց դործատուններ քիչ կան: Աճառականութիւնն առաւելապէս ծովու վրայ Անգղիայի, Համպուրկի ու հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ նահանգաց հետ կ'ըլլայ: Գուրս ելած վաճառքներուն (չաքար, ներկի փայտեր, ադամանդ, եւ այլն,) տարեկան արժէքը 52 միլիոն դալէոսի կը հասնի, իսկ ներս մտած վաճառքներուն, (այլ եւ այլ կերպաններ, ժամացոյց, գրքեր, գինի, օղի, կա-

րագ, ալիւր, եւ այլն,) արժէքը որոշ չէ, միայն Անդղիայէն տարւէ տարի իբր 17 միլիոն դալէուի վաճառք կու գայ: — Գիտութիւնները ծաղկելու վրայ են, ու մէկ համալսարանէն ի զտ շատ մեծ ու փոքր դպրոցներ ալ կան:

Տէրութեան գլուխն է Կոյսը մը, որուն իշխանութիւնը սահմանադրութեամբ չափաւորուած է ու միայն արու զաւակներուն կրնայ անցնիլ: Յամաքային զօրութիւնն իբր 25,000 կանոնաւոր զօրք ու քիչ մ'ալ քաղաքապահ զինուորներ են: Ծովային զօրութիւնը բաւական մեծ է: Տարեկան եկամուտքը՝ իբր 70 միլիոն Փրանգի կը հասնի, իսկ ելքը՝ ասկից քիչ մ'աւելի է, անանկ որ ամէն տարի վրայէ վրայ մուտքն ելքէն քիչ ըլլալուն՝ տէրութեան պարտքը հիմակ 280 միլիոն Փրանգէն աւելի եղած է:

Բոլոր երկիրը տասնեւութը նահանգներու բաժնուած է. իր կայսերանիստ մայրաքաղաքն է Ռէյս քէ Ժանէյրոյ 250.000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 80 հազար սեւ գերիներ կան:

Պարզիլիայի պատմութեան ու նորագոյն անցից վրայ տես 1859 տարւոյն Ընտանեկան Տոմարը, էջ 62—65:

Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգները:

Աս լայնածաւալ երկրին ընդարձակութիւնն ետեւէ ետեւ իր սկզբնական սահմանները նոր նոր նահանգներով մեծնալով՝ 148 հազար քառ. մղնէն աւելի եղած է. որուն գետինը ըստ մասին անտառային ու ըստ մասին դաշտային է, բարձր լեռներ քիչ կան: Իր գլխաւոր գետն է Միսսիսսիպիքը. որ 600 աշխ. մղոն աեղ կը քայլէ. միւս մեծ գետերն են Գալուսիս, Բորոնոս, եւ այլն. ունի հինգ մեծ լճեր կամ ծովակներ: Բայց աշխարհքիս ամէն տեղերէն աւելի բազմաթիւ են իր արհեստական ջրմուղները, որոնք գետերն ու ծովակներն իրարու ինչպէս նաեւ ծովու հետ կը կապակցեն: Երկրին պտղաբերութիւնը շատ նահանգներու մէջ արտաքոյ կարգի մեծ է. հասարակ բերքերէն ի զտ ունի նաեւ շաքար, խահուէ, ծխախոտ, եւ այլն: Խաշնադարմանութիւնն եւ ձկնորսութիւնը երկրին շատ մեծ օգուտ կը բերեն: Հասարակ ընտանի կենդանիներէն զատ վայրենի ու մասնաւոր տեսակ կենդանիներ եւ թռչուններ շատ կան: Հանքերէն ունի աւատ ոսկի, (մանաւանդ նոր ստացած Նոր Գալիֆորնիայի մէջ) պղինձ, երկաթ, հանքային ածուխ, եւ այլն: Եղանակն երկրին ընդարձակութեան ինչպէս նաեւ գետին

Հանգամանաց պատճառաւ շատ այլ եւ այլ է. նշանակութեան արժանի են հոս երկու զարմանալի հանգամանք. մէյ մը՝ որ այն տեղերն՝ որոնք Եւրոպայի այլ եւ այլ տեղերուն հետ հաւասար օգտաբաժնի կամ լայնութեան աստիճանի տակ են՝ ասոնցմէ շատ տարբեր եղանակ ունին. այսինքն մի եւ նոյն աստիճանի տակ ըլլող տեղերը Եւրոպայի մէջ բոլոր տարին ձիւնն ու սառոցն արտաքոյ կարգի ցանցաւ կ'ըլլայ, իսկ Ամերիկայի մէջ (ինչպէս Պոսդընի ու Նիւ Եորգի մէջ) բոլոր ձմեռը սաստիկ մեծ ցուրտ կը տիրէ: Երկրորդ՝ արեւելեան կողմերը շատ աւելի ցուրտ են քան թէ արեւմտեան կողմերը: Բայց տեղ տեղ (ինչպէս Ֆլորիտայի մէջ) յուլիս ու օգոստոս ամիսներուն մէջ 36 մինչեւ 39 աստիճան տաքութեան (ըստ Ռեոմիւրի) կ'ըլլայ:—

Բնակչաց թիւը հիմայ 26 միլիոնի կը հասնի, որոնք աս միաբանեալ Հասարակապետութեանց հաստատուելու ատենէն քիչ մը ետքը՝ այսինքն 1790ին իբր 4 միլիոն էին. 1800ին իբր 5½ միլիոն, 1810ին՝ իբր 7¼ միլիոն, 1820ին՝ 9½ միլիոն, 1830ին՝ իբր 13 միլիոն, 1840ին՝ 17½ միլիոնէն աւելի. 1844ին յունիսի վերջն եղած հաշուին համեմատ գրեթէ 19 միլիոնի հասած էին, իսկ ըստ նոր հաշուի հիմայ 26 միլիոնէն աւելի է բոլոր բնակչաց թիւը: Ասոնց ասանկ արտաքոյ կարգի շուտով շատնալը չէ թէ ամէն տարի Ամերիկայի մէջ հանգիպած ծրնունդներէն է, հապա նախ՝ ետեւէ ետեւ այլ եւ այլ նահանգներ աս միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտնելէն: Երկրորդ Եւրոպայէն տարւէ տարի հոն գաղթողներուն բազմութենէն. օրինակի համար ըսենք. 1829էն մինչեւ 1836 միայն Նիւ Եորգ եկող Եւրոպացի գաղթականներուն թիւն էր 317,271. դարձեալ 1839ին միայն Գերմանիայի Պոետմէն քաղքէն 12,421 Գերմանացիք եկան: Այսպէս ամէն տարի հազարաւոր գաղթականք առաւելապէս Իրլանդիայէն ու Գերմանիայէն հոս կը յաճախեն, ասոր համար որովհետեւ աս Եւրոպացի գաղթականութիւնները գրեթէ երկու հարիւր տարիէ ի վեր սկսած կը շարունակուին, ու բուն տեղացիք կամ Հնդիկք ապէն ատեն դէպ ի երկրի ներսերը կամ հարաւակողմը՝ Միսսիսիբբի գետէն անդին ուստի եւ աս հասարակապետութեանց սահմաններէն դուրս վաճառուած են, անոր համար յայտնի է որ Միաբանեալ նահանգաց հիմակուան բնակիչներուն գրեթէ ամէնն ալ Եւրոպացիներ ու անոնց սերունդներն են: Ասոնց մէջ ամենէն աւելի շատերն Անգլիայի՝ կամ անոնց սերունդներն են. ու ըստ հասարակ կարծեաց՝ բոլոր բնակչաց երեք քառորդը կը կացուցանեն, անանկ որ անգլիներէնը հոստեղաց տիրող

ու հասարակ եւ պաշտօնական լեզուն է. ինչպէս նաեւ անգղիական սովորութիւններն ամէն դի յաճախած են: Անգղիացոցմէ ետքը կու գան Գերմանացիք, որոնց թիւը հիմայ 5 միլիոնը կ'անցնի, ասոնցմէ ետքն են Գաղղիացիք, իբր մէկ ու կէս միլիոն. աս երեք ազգերէն զատ կան Հոլանդացիք, Շվեյտս, Իսրայէլացիք, ու զրեթէ Եւրոպայի ուրիշ ամէն ազգերէն: Գլխաւոր կամ աւուրող կրօն կամ գաւանութիւն չկայ, հասլա ամէն կրօնները կամ աղանդները հաւասար իրաւունք ունին. եւ հիմայ իբր երեսուն այլ եւ այլ աղանդներ կը գտնուին. ինչպէս նաեւ 15,000ի չափ Հրեայք իրենց կրօնն ազատ կը պաշտեն: Հռոմէական եկեղեցւոյ հպատակ ըլլողներուն թիւը հիմայ մէկ ու կէս միլիոնէն աւելի կը սեպուի: Բուն տեղացիներուն կամ Հնդիկներուն թիւը հազիւ 480,000ի կը հասնի, որոնք օրէ օր ալ կը պակսին: — Աս ամէն բնակչաց զլխաւոր զբաղմունքն է մշակութիւն երկրի, ձկնորսութիւն, նաւորդութիւն, քաղաքային արհեստներ ու վաճառականութիւն: Գրեթէ բոլոր բնակչաց մէկ քաւորդը միայն մշակութեան կամ երկրագործութեան զբաղած է. ասոնցմէ ետքը կու գան վաճառականութեան զբաղողներն ու ետքը այլ եւ այլ գործարաններու մէջ աշխատողներն ու արհեստաւորները, որոնց մեծ մասը Գերմանացիք, Գաղղիացիք, Անգղիացիք ու Իրլանդացիք են: Գերեաց վաճառականութիւնը հոս շատ նահանգներու մէջ թոյլ տուեալ ըլլալուն, շատ գերիներ կը գտնուին, (հիմայ զրեթէ երեք միլիոն այր եւ կին,) որոնք երկրագործութեան մէջ կը գործածուին, մանաւանդ երկրին հարաւային կողմերը՝ շաքարի, խահուէի ու ծխախոտի մշակութեան համար: — Ուսմունքն ու զիտութիւններն օրէ օր յառաջ երթալու վրայ են. բայց գրուումած բարձր, միջին ու ստորին դպրոցներուն եւ ուսումնարաններուն շատութեան նայելով կրնայ ըսուիլ որ ուսումնական ու բարձր կրթութիւնն այնչափ ծաղկած չէ. վասն զի իրենց կարգերն ըստ օրինի հաստատուած չեն*: Սոյնպէս եւ զեղեցիկ արուեստները, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն ու անգրիագործութիւն դեռ եւս յիշատակի արժանի յառաջադիմութիւն մ'ըրած չեն: —

Միաբանեալ նահանգաց սկզբնական սահմանին կամ երկրին տէրութիւնը մինչեւ անցած դարուն վերջի կէսն Ան-

* Ասկից իբր 120 տարի առաջ հիւսիսային Ամերիկայի մէջ մի միայն լրագիր կ'ելէր. 1748ին Ֆրանքլինին եղբայրն ուրիշ լրագիր մ'ալ հրատակել կ'ուզէր. բայց բարեկամներն արգելեցին զինքն ըսելով՝ թէ Ամերիկայի համար միայն մէկ լրագիր հերիք է: Իսկ հիմայ 150 լրագիրէն աւելի կայ:

գղիացւոց ձեռքն էր, որոնք 1578էն սկսած այլ եւ այլ ատեններ ու այլ եւ այլ անձանց ձեռքովն աս տեղերուն վրայ իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին, բայց մինչեւ 1614 երեւելի յառաջագիմութիւն մը կամ հաստատուն իշխանութիւն մը չկրցան ունենալ: Ասկից ետքն ալ Հոլանդացիք մուշտակի վաճառականութեան պատճառաւ աս կողմերը գալով հիմակուան Նիւ Եորդ նահանգին հարաւային դին երկրի մէկ մասն իրենց իշխանութեան տակ առին ու անուանեցին Նոր Սպորթն նահանգ, ինչպէս Անգղիացիք իրենց զբաւած երկիրը Նոր Անգլիա անուանած էին. 1623ին Շվեդներն ալ եկան ու մաս մը երկիր գրաւեցին եւ անուանեցին Նոր Շվեթ, ուր եւ այլ եւ այլ ամուր տեղեր կամ բերդեր շինեցին: Ասկից ետքը սկսան աս երեք տիրապետող ազգերը ստացած երկիրներուն համար իրարու հետ պատերազմիլ. մէյ մը մէկը մէյ մը մէկալը յաղթեւէն ետքը, վերջապէս (1664ին) Անգղիացիք յաղթող եղան, Հոլանդացիները վարձատեցին եւ անկից ետքը ժամանակ ժամանակ իրենց իշխանութիւնը տարածելով (մինչեւ 1732), սկսան հաստատուն գաղթականութիւններ հիմնել, երկիրն այլ եւ այլ նահանգներու բաժնել, նոր նոր քաղաքներ հաստատել ու զարգարել: Անգղիայի տէրութիւնն ամէն կերպ միջոցներն ի գործ դրաւ աս գաղթականութիւնները կարելի եղածին չափ ծաղկեցընելու, մանաւանդ անցած դարուն կէսէն ետքը. ու ամենեւին ծախքի մը չլանայելով՝ բոլոր այս նոր երկիրը ծաղկած ու ամէն կերպ դիւրութիւններով ու միջոցներով հոգացուած վիճակի մը մէջ բերաւ. երկու հեղ աս տեղերուն ու բնակչաց շահուն համար պատերազմ ընելու ստիպեցաւ, այս ինքն 1740էն մինչեւ 1748 Սպանիայի Ամերիկային դէմ վաճառականութեան յառաջ երթալուն համար, ու 1755էն մինչեւ 1763 Գաղղիացւոց դէմ՝ աս տեղերուն սպառնացող վտանգները պակսեցունելու պատճառաւ: Աս երկու պատերազմները միայն՝ Անգղիայի տէրութեան 150 միլիոն սղեռլինէն աւելի արժած էին: Անկից ետքն ալ աս տեղերուն զինուորական ու քաղաքային պաշտօնատէրներուն թոշակին համար ամէն տարի մեծ մեծ դումարներով դրամ դուրս կու տար:

Աս ասանկ ըլլալով՝ տէրութիւնն աս երկիրներուն ժողովներէն կամ պատգամաւորներէն պահանջեց՝ որ ալ անկից ետքն իրենց երկրին կառավարութեան պահպանութեան ու պաշտպանութեան համար եղած ծախքերն իրենք հոգան ու ասով Անգղիայի տէրութեան ընդհանուր պարտքերը՝ (որուն

մէկ երեւելի մասը իրենց համար եղած էր,) հասուցանելու
 օգնեն: Սակայն երկրին գլխաւորները 1765էն սկսած աս բանս
 չէ թէ միայն յանձն չառին, հապա նաեւ սկսան տէրութեան
 դէմ թշնամութեան ու ապստամբութեան ճամբաներ բռնել:
 Այսպէս յառաջ երթալով 1774ին Ֆիլատեյֆիա քաղաքը ժո-
 ղով մ'ըրին ու որոշեցին՝ անկից ետքն Անգղիայի հետ ամէն
 կերպ վաճառականութեան հազարգակցութիւնը կտրել: Ասոր
 վրայ յայտնի ապստամբութեան գրօշը բանալով՝ զէնք առին
 ու 1776ին յայտարարութիւն մը տուին՝ որ անկից ետքը տաս-
 ու իրեք նահանգները մէկտեղ, այսինքն Նիւ Հէմփշիր, Մէս-
 սէչըզէզս, Ռոտ Այլէնտ, Գոննեգզիզըզ, Նիւ Եորդ, Նիւ
 Ճերսի, Բենսիլուանիա, Մէրիլէնտ, Տէլաւար, Վիրջինիա,
 Հիւսիսային Կարոլինա, Հարաւային Կարոլինա ու Գէորգիա, Ան-
 գղիայի իշխանութեանէ դուրս ելած ու Միացեալ նահանգներ ա-
 նուամբ ինքնիշխան տէրութիւն են: Սպանիա ու Գաղղիա աս
 բանս իրենց շահուն օգտակար սեպելով՝ ապստամբներու ձեռն-
 տու ըլլալու փութացին. որով եւ մէկ դիպց ապստամբներն
 իրենց երկրին Անգղիայէ զատած ու 'հեռու ըլլալուն համար
 զիրենք պաշտպանելու յարմար դրից մէջ գտնուելով, մէկալ
 դիպց ալ Անգղիայի տէրութիւնն ապստամբութիւնը զսպելու
 համար անմիջապէս պատերազմական զօրաւոր միջոցներ չբա-
 նեցունելուն, Սպանիայի ու Գաղղիայի ուղածը կատարեցաւ ու
 1783ին Փարիզի մէջ եղած խաղաղութեան դաշին զօրութեամբ՝
 Անգղիա Միաբանեալ նահանգաց անկախութիւնը ճանչցաւ
 ու ընդունեցաւ: Բայց իրաց հետեւութեան միտ դնելով կր-
 նանք հմուտ քաղաքագէտներու հետ ըսել, որ Սպանիայի ու
 Գաղղիայի աս կտորիս մէջ բռնած ճամբան՝ որուն վախճանն
 էր զԱնգղիա խոնարհեցրնել ու տկարացրնել, Անգղիայի այն-
 չափ մնաս չըրաւ, որովհետեւ ասիակ անկից ետքն աւելի եւս
 զօրացաւ, որչափ այն երկու տէրութեանց մնատակար եղաւ,
 Գաղղիայի համար՝ մեծ յեղափոխութեան ընթացքը շուտցը-
 նելով, մանաւանդ թէ անիկայ յառաջ բերելով, իսկ Սպա-
 նիայի համար՝ քիչ մը ատեն ետքն իր այնչափ լայնատարած
 ու հարուստ երկիրներն ու գաղթականութիւններն Ամերիկայի
 հաստատուն ցամաքին վրայ կորսունցրնել տարով: —

Այսպէս աս նահանգներուն անկախութիւնը ճանչցուե-
 լէն ու հաստատուելէն ետքը, իրենց աւագածողովը կամ խոր-
 հրդանոցը (ֆանկթէ), որն որ մինչեւ ան ատեն միայն երկրին
 արտաքին տէրութեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ
 ըլլուելու խորհրդներուն կենտրոնական պաշտօնատեղին էր,

բուն գլխաւոր կառավարութեան ժողովն կամ խորհրդանոցի փոխուեցաւ: Այն վերը յիշուած տասուիրեք նահանգները, որոնք անկախութիւն ստացած էին, իբր առանձին կամ իրարմէ զատ վիճակներ (հասարակապետութիւններ) իրենց յատուկ սահմանադրութիւնները պահեցին, բայց միանգամայն (1787ին) իրենց մէջ Միաբանութեան դաշն կամ Գաշնակցութիւն մը հաստատեցին, ու Ընդհանուր ժողով կամ խորհրդանոց մը սահմանեցին, որուն իշխանութիւն տրուեցաւ ամէն նահանգներուն քաղաքային գործոց վրայ խորհրդակցիլ ու հոգ տանիլ: Աս ժողովոյն գլուխ դրուեցաւ Գահերեց մը, որն որ չորս տարին մէյ մը պիտ'որ բնտրուէր ու գործադիր իշխանութիւնը պիտ'որ ունենար: Աս ընդհանուր ժողովէն ի զատ նա եւ Աւերին կամ Բարձրագոյն Գատաստան մ'ալ հաստատուեցաւ, որուն պաշտօնն է գատաստանական վէճերուն որոշումը: Այսպէս բոլոր աս ընդարձակ Հասարակապետութեանց խումբն այս երեք իշխանութեանց (Ընդհանուր ժողովոյն, Գահերեցին ու Բարձրագոյն գատաստանին) կառավարութեան տակ մի միայն քաղաքային մարմին կազմելով, իր ընդհանուր շահերն ու կարգերն անոնց ձեռքով կը պահէ ու առաջ կը տանի, իսկ ամէն մէկ նահանգ իր ներքին գործքերն իր սահմանին մէջ առանձինն կարգի կը դնէ՝ իւրաքանչիւր իր սեպհական սահմանադրութեան համեմատ, ըստ որոյ եւ ընդհանուր ժողովն ու գահերեցն ամէն մէկուն գործքերը խաղաղութեան ու պատերազմի ատեն կը կարգաւորեն: Ընդհանուր խորհրդանոցը՝ որուն հաստատուն անդը Ուաշինկըրն քաղաքն է, (որ գաշնակցութեան եւ ս'չ մէկ նահանգին տակ՝ հապա Գոլումպիա վիճակին մէջն է.) երկու սենեակներու բաժնուած է, այսինքն Սենեակ պարբաժանորաց, որուն ամէն մէկ նահանգ իր բնակիչներուն 40 հազարէն մէկ պարբաժանոր կը խաւրէ երկու տարւան համար, որն որ գոնէ 25 տարեկան պիտ'որ ըլլայ, ու եօթը տարի նոյն նահանգին մէջ հաստատուն բնակութիւն ունեցած պիտ'որ ըլլայ. ու Ծեբախոյր, որուն ամէն մէկ նահանգ երկու անգամ կը խաւրէ. ասոնք պէտք է որ գոնէ 30 տարեկան ըլլան ու նոյն նահանգին մէջ գոնէ ինը տարի բնակած ըլլան: Երկու տարին մէյ մը ծերակուտին անդամներուն երեքին մէկը պէտք է որ փոխուի: Իսկ գահերեցը՝ որ ինչպէս ըսինք չորս տարւան համար կ'ընտրուի՝ պէտք է որ 35 տարւոնէ պզտիկ չըլլայ ու միաբանեալ նահանգաց մէջ ծնած ըլլալէն զատ նաեւ գոնէ 14 տարի այն նահանգներուն մէկուն մէջ իբր քաղաքացի ապրած ըլլայ: Գահերեցն իր պաշտօնը կը կատարէ իր չորս

պաշտօնեաներովը : Խորհրդանոցին ամէն տարի ժողվելու որոշ ժամանակը Գեկտեմբեր ամսոյն մէկին է . բայց հարկ եղած անոնք զահներէն իշխանութիւն ունի ուրիշ ատեն ալ անիկայ ժողվելու : Բարձրագոյն դատաստանը դատաւորական իշխանութիւնը կը բանեցընէ ընդհանուր խորհրդանոցէն ու զահներէցէն անկախ :

Իսկզբան անգ միայն վերը յիշուած 13 նահանգներէն բաղկացած Գաշնակցութիւնը՝ ետեւէ ետեւ ուրիշ նահանգներ ալ իրեն հետ միացուց , մէկքանին զնելով , ինչպէս Լուիզիանա նահանգը 1803ին Գաղղիայէն զնեց ու Ֆլորիդա նահանգը 1819ին Սպանիայէն առաւ . իսկ Գետտա նահանգը Մեքսիկոյի տէրութենէ 1836ին ապստամբութեամբ բաժնուելէն ու քիչ մ'ատեն իբր առանձին հասարակապետութիւն մնալէն ետեւ 1846ին առ Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց հետ միացաւ ու անոնց մէկ նահանգն եղաւ : Սոյնպէս եւ 1848էն ետքը Նոր Մեքսիկոյ ու Նոր Գալիֆորնիա Մեքսիկոյի հասարակապետութենէն առ հիւսիսային նահանգաց զաշնակցութեան արուեցաւ : Ատոնցմէ ի զատ ուրիշ նահանգներ ալ իբր մասնաւոր հասարակապետութիւններ առ միաբանեալ նահանգաց կարգը ու զաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ հիմայ իր ամէն նահանգաց թիւն է 31 . որոնցմէ զատ են նաեւ քանի մը վիճակներ ու Գաւառներ* : Իւրաքանչիւր նահանգ ինք զինք կը կառավարէ առանձին մասնաւոր կարգաւորութիւններով ամէն մէկուն սեպհական սահմանադրութեան համեմատ , ըստ որոյ եւ ընդհանուր խորհրդանոցին ու զահներէցին կառավարութիւնն իրենց գործքերը խաղաղութեան ու պատերազմի ատեն կը կարգադրէ : — Բոլոր երկրին ելեւմտից վրայ ընդհանրապէս կըրնայ ըսուիլ՝ որ շատ աղէկ վիճակի մէջ է . սրովհետեւ ամէն տարի մուտքն ելքէն միշտ աւելի է . յիրաւի ինքն ալ Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց պէս պարտք ունի , որն որ 1846ին 17 միլիոն տոլարէն (1 տոլ . իբր 6 Ֆրանկ .) աւելի էր , բայց ասիկայ

* Վեճակ կ'ըսուի հոս այնչափ երկիրը կամ սահմանը , որն որ եւ ոչ մէկ նահանգի կը վերաբերի , ու 60,000էն պակաս 25 տարեկան ըլլող երիկ մարդ բնակիչ ունի . եւ երբոր այսչափ թուով բնակիչ կ'ունենայ՝ առանձին նահանգ ըլլալու աստիճանի մէջ կը մտնէ եւ ընդհանուր խորհրդանոցին երեսփոխաններ խաւրջու իրաւունք կ'ունենայ : — Իսկ Գաւառ կ'ըսուի այն երկիրը կամ սահմանը , որ դեռ նոր սկսած է բնակիչներ ունենալու : Թէ վիճակներն ու թէ գաւառները Գահերէցին ու Խորհրդանոցին անմիջական իշխանութեան ու կառավարութեան տակ են , իրենք զիրենք՝ նահանգներուն պէս իրենց առանձին գործոց համար չեն կրնար կառավարել :

իբր ոչինչ կը սեպուի: — Իր բուն ցամաքային զօրքը սակաւաթիւ է, իբր 13,000ի չափ ոտանաւոր ու ձիաւոր. բայց ամէն 18—45 տարեկան քաղաքացի (2½ միլիոնի չափ) հարկ եղած ատենը իբր քաղաքացի զինուոր կը ծառայէ: Իսկ ծովային զօրութիւնը շատ մեծ է, որուն տարեկան ծախքը՝ 60 միլիոն ֆրանգի կը հասնի:

Աս հասարակապետութեանց անուանի քաղաքներն են Ուաշինգթընը բոլոր գաշնակցութեան մայրաքաղաքը 25,000 բնակիչով, ուր գահերէցը կը նստի եւ ամէն բարձր ատեններն ու պաշտօնատէրները կ'ըլլան. Պոսթըն (Մէսսէչըզէտս նահանգին մէջ) իբր 150,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 25,000 Գերմանացիք կան. Նիւ Եորք, աս նահանգաց քաղաքներուն ամենէն մեծն է ու ամենէն աւելի բանուկ առուտուրն ունի, իբր 400,000 բնակիչով, որոնց մէջ 70,000ի չափ Գերմանացիք կան. Ֆիլադելֆիա (Բէնսիլուանիայի մէջ) 310,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 83,000 Գերմանացիք ու 22,000 Գաղղիացիք կան. Պալդիմօր (Մէրիլենտի մէջ) աս նահանգաց ծովեզերեայ վաճառաւաճ անուանի քաղաքներուն մէկն է 170,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 54,000 Գերմանացիք ու բաղմաթիւ հռոմէական-եկեղեցւոյ հպատակք կան, որոնց արքեպիսկոպոսը հոս կը նստի. Նոր Օրլէան (Լուիզիանայի մէջ), երեւելի առուտուրի քաղաք է 150,000 բնակիչով. Չիչեսթըր (Օհիոյի մէջ) 60,000 բնակիչով, եւ այլն:

Մերսիկոյի Հասարակապետութիւնը:

Մերսիկոյի եւ ուրիշ քանի մը հարաւային ու միջին Ամերիկայի մէջ ըլլող հիմնական հասարակապետութեանց վրայ առանձինն գրելէն առաջ, հոս առաջուան Սպանիական Ամերիկայի վրայ քանի մը խօսք խօսինք, որովհետեւ՝ ինչպէս վերը նշանակեցինք՝ աս հասարակապետութիւններուն ամենն ալ առաջ Սպանիայի տէրութեան տակ էին:

Ատեն մը Սպանիայի տէրութեան ձեռքն ըլլող Ամերիկայի երկրին երկայնութիւնը՝ (41 աստիճանէ հիւսիսային լայնութեան սկսեալ մինչեւ 43 աստիճան հարաւային լայնութեան երթալով) իբր 1300 մղոն էր, ու կը բովանդակէր 241,000 քառակուսի մղոն տեղ, ուստի եւ գրեթէ բոլոր Եւրոպայի մեծութենէն քառորդ մը աւելի տարածութիւն ունէր: Սակայն իր բնակչաց թիւն այսպիսի մեծ ընդարձակութեան ամենեւին համեմատ չէր, որովհետեւ աս դարուս սկիզբը՝ (1800)

միայն տաանու մէկ միլիոնի կը հասներ, իսկ 1845ին հաղիւ 21 միլիոնի հասած էր, որոնք (սակաւաթիւ հեթանոս Հնդիկներէն զատ) բոլոր հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքն ունին: Սպանիական տէրութիւնը (Արլոմպոսի ատեններէն սկսած) այլ եւ այլ ժամանակ աս երկիրը մաս մաս իր իշխանութեան տակ առնելով ու իբր Սպանիայի մէկ մասն այլ եւ այլ նահանգներու բաժնելով՝ երեք դար իր կառավարութեան տակ մասնաւոր սահմանադրութեամբ կամ օրէնքներով պահեց: Ան ատենները բոլոր երկիրը բաժնուած էր չորս փոխարայոնիւն, Նոր Սպանիա կամ Մեխիկոյ, Նոր Արլոմպոս, Բեքոս եւ Լա Բլադոս, ու նման ընդհանուր կառավարութիւն, Առարկալա, Գարաֆոս, Գիլի, Հավանես կամ Գուայա ու Բորդոյ Ռիոյ: Հիմակ այսչափ երկիրներէն Սպանիայի ձեռքը մնացին միայն Գուպա ու Բորդոյ Ռիոյ: իսկ մնացածներն ատեն ատեն (իբր 1820էն սկսեալ) անոր իշխանութենէն դուրս ելլելով առանձին անկախ տէրութիւններ կամ հասարակապետութիւններ եղան՝ տասուերկու թուով, որոնց անունները վերը (Էջ, 40—41) գրինք:

Ամենէն առաջ միջին Ամերիկայի կամ Մեքսիկոյի կողմերէն սկսան յեղափոխութիւնները. քանի մը ապստամբական փորձերէն ու Սպանիական զօրաց հետ քանի մը պատերազմներ տալէն ետքը վերջապէս Մեքսիկոյի գաղթածին բնակչաց մէջէն Իդուրպիտէ անուամբ գնդապետ մը յաջողութիւն գտնելով կայսր եղաւ ու անուանեցաւ Օգոստինոս Առաջին. բայց երկրորդ տարին ստիպեցին զինքը Մեքսիկոյիք իր գահէն հրաժարիլ ու արտօրեցին, եւ երբ որ 1824ին ինք իր կամքովն արտօրէն ետ դարձաւ՝ իբրեւ մասնիչ հայրենեաց սպաննեցին: Ասկից ետքը հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց սահմանադրութիւնն իրենց օրինակ առնելով՝ Մեքսիկոյ իբր տաանեւինն նահանգներէ միացեալ դաշնակից տէրութիւն մը հրատարակեցին: Իրենց խորհրդանոցին մասնաւոր քաղաք սահմանեցին Մեքսիկոյ քաղաքը, որն որ այն 19 նահանգներուն եւ սչ մէկուն պիտ որ վերաբերէր: Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց պէս ամէն կրօններու ազատութիւն չտուին, հապա հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքը միայն տիրող կրօն սահմանեցին: Բայց քանի մը տարի ետքը (1835ին) աս միացեալ դաշնակցութեան կարգերն ու անունը թող տալով, կենդրոնական կառավարութեան մը տակ «Մի միայն ու անբաժան Հասարակապետութիւն», մը հաստատեցին: Սակայն այն 19 դաշնակից նահանգներուն ամէնն ալ աս բանիս մէջ միաբան չըլլալով, մանաւանդ թէ շատերն ալ հակառակ ըլլալով ու

միութիւն ուզողներուն դէմ ապստամբելով մեծ խռովութիւններ ու երկու դիպց պատերազմներ ելան: Նոյն ատեն 19 նահանգներուն մէկը՝ Գլէսաս, ինչպէս վերը (Էջ, 51) բռնիք առ դաշնակցութենէ բաժնուելով ինքնիշխան ու անկախ հասարակապետութիւն եղաւ, ու ետքը Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտաւ: — Այսպէս նաեւ Նոր Մէքսիկոյ ու Նոր Գալիֆորնիա վերջի ատենները Մէքսիկոյի դաշնակցութենէ բաժնուեցան ու նոյն հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտան: —

ՄՆԷՍՒԿՈՅ առ նահանգները կորսուեցընելէն ետքն իբրեւ առանձին հասարակապետութիւն ըլլալով՝ ունի հիմայ իբր 60,000 քառ. մղ. երկիր, որ ըստ մասին լեռնային է ու ըստ մասին դաշտային՝ մանաւանդ դէպ ի արեւելեան ծովեզերքը. արեւմտեան կողմերն աւելի լեռնային կամ բարձր են ու առողջ օդ ունին. երկրին ներսերը շատ զուարճալի ու բերրի է: Իր լեռներն են հարաւային Ամերիկայի Գորտիլեան լեռանց շարունակութիւնն, որոնց խիստ բարձրը հոս է Բոֆոֆոթէթեթը՝ 16,800 ոտք. առ լեռանց շատը հրաբուլի է ու ոմանք միշտ բորբոքած են: Իր գետերուն մէջ ամենէն մեծն է՝ Ռիոյ Գի Նորթէ (Գետ Հիսիսոյ), որն որ Մէքսիկոյի երկիրը հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգաց երկիրէն կը բաժնէ: Օդը բոլոր երկրին երեք մասին մէջ բարեխառն է, ու մէկ մասին մէջ, թէպէտ եւ հասարակածին տակն իյնալուն աւելի տաք պիտ'որ ըլլար, բայց գետնին բարձրութեան համար կը շափաւորուի, սակայն ցած տեղերն այնչափ առողջ չեն: Հիւսիսային մասին մէջ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ընէ, մինչեւ մայիսի մէջերը սառոյց կ'ըլլայ: Իր բերքերը շատ առատ են, բամպակ, շաքար, ծխախոտ, լեղակ, բրինձ, խահուէ, ձիթենի, քթան, կանեփ, արմտիք, գինի, եւ ուրիշ հասարակ բերքերէն զատ՝ նաեւ համեմներ, բալասամ, փատուղ, եւ այլն. հասարակ կենդանիներէն ի զատ ունի նաեւ մետաքսի որդ, որդան կարմիր, նաեւ մարգարիտ: Իսկ հանքերը շատ առատ են, թող հասարակ հանքերը, սոկոյ ու արծաթի հանքերը շատ շահ կը բերեն երկրին. առաջուան առեւնները թող տալով՝ միայն ետքի առեւնները յիշենք, երեք տարւան մէջ մաքուր արծաթին ու սոկոյն գումարը 16 միլիոն սպանիական դահեկանի (բիալի) հասաւ:

Ընակիչներն ըստ մասին Եւրոպացիք ու գաղթածինք են ու ըստ առաւել մասին տեղացիք, Հնդիկք (չորս միլիոն), զրոէն եկած սեւեր ու ասոնցմէ եւ տեղացոյցմէ ծնածներ,

որոնք Զամպոս կ'ըստին . որոնց ամենուն թիւը տասը միլիոնի վր հասնի : Ասոնց զլիսաւոր զբազումն է երկրագործութիւն ու բովադործութիւն . հասարակ արհեստներու զբազող, մետաքսեղէն եւ ուրիշ կտակեղէն, նաեւ ոսկեթել կերպաններ ու կաշի գործող ալ շատ կան : Վաճառականութիւնը հիմնյ ծաղկած է, որուն մասնակից են հոս Անգղիացիք, հիւսիսային Ամերիկացիք, Գաղղիացիք ու Գերմանացիք : Քանի մը տարի առաջ ներս մտած վաճառներուն դինը 12—13 միլիոն դահեկանի (բիւլէ), իսկ դուրս ելածներուն դինը 20—22 միլիոն դահեկանի հասած էր : — Գլխաւոր կրօնն է հռոմէական-կաթողիկէ հաւատքը, որ ունի հոս մէկ արքեպիսկոպոս ու ինն եպիսկոպոս : — Գիտութիւններն ալ յառաջ երթալու վրայ են, մասնաւանդ բնական գիտութիւնները, բնապատմութիւն, քիմիա, ստորութիւն ու աստեղագիտութիւն : Ամենէն աւելի տարածուած լեզուն սպանիացերէնն է : — Երկրին կառավարութիւնը յանձնածիշ խորհրդոյ մը ձեռքն է, որուն զահեբեցը, որն որ հինգ տարին մէյ մը կ'ընտրուի, բոլոր երկրին մեծն է . ասկից ի զատ կայ ժողով կամ խորհրդանոց մը այլ եւ այլ նահանգներէն ընտրուած պատգամաւորներու, որն որ երկու սենեակի (ծերակոյտ ու պատգամաւորաց) բաժնուած է : Ըստ վերջին կարգաւորութեան բոլոր երկիրը քսան նահանգ բաժնուած է . բայց կառավարութեան մէջ շփոթութիւններն անպակաս են, ու այլ եւ այլ նահանգներու մէջ ապատամբութիւններ կը յաճախեն, որոնց վախճանն է ամէն մէկը զատ հասարակապետութիւն ըլլալով՝ հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց պէս դաշնակցութիւն մը կազմել : Ասոր համար տէրութեան գանձն ալ շատ դէշ վիճակի մէջ է . պարտքն ալ 20 միլիոն փֆ . սղեռլինը կ'անցնի : Ցամաքային զօրքը 20—30 հազար կը հաշուի . իսկ ծովային զօրութիւնը շատ տկար է : Մայրաքաղաքն է Մեքսիկոյ 150,000 բնակիչով, որն որ հին առեկները 300,000 բնակիչ ուներ : —

ԵՆՈՒԳԱՒԱՆ թէպէտ եւ 1841էն ի վեր ինք զենք իբր Մեքսիկոյէն զատուած առանձին հասարակապետութիւն մը հրատարակեց, բայց մինչեւ ետքի ատեններն անոր անկախութիւնը տէրութիւնը դեռ չէին ճանչցած, որով եւ Մեքսիկոյի հետ իբր մէկ հասարակապետութիւն ու անոր մէկ նահանգը կը համարուի : Բոլոր երկիրը թերակղզի մըն է 2200 քառ . մղ . տարածութեամբ . գետինն բոս մեծի մասին դաշտային է, մեծ անտառներ ունի, մանաւանդ մահակոնիի ու համբէկէ կամ անուշահոտ դաբոյ, ուսկից կարմիր ներկ կ'ելլէ :

Շաքարը, խահուէն ու ծխախոտն առատ է: Բնակչաց թիւը մեկ միլիոնի կը հասնի: Իր գլխաւոր քաղաքն է Մեքլեպո 30,000 բնակչօք: — Աս թերակղզւոյն հարաւային փոքր մասը Հոնտուրայ խորշին մօտերն (իր 1300 ք. մղ. տեղ,) 1784էն ի վեր Անգղիացւոց իշխանութեան տակն է, 15,000 բնակչօք, որոնք անգղիական տերութենէ դրուած գլխաւորի մը տակ են: Անգղիացիք աս տեղը Մահակոնոյ երկիր կ'անուանեն, որովհետեւ աս փայտէն ամէն տարի առատութեամբ կը հանեն Եւրոպա կը խաւրեն:

Կոռադիմալա, կամ Միջին Ամերիկայի միացեալ
ճահանգները:

Ասոնք Մեքսիկոյի պէս 1824ին զիգուրպիտէն մերժելէն ետքն առանձին անկախ դաշնակցութիւն կամ այլ եւ այլ նահանգներէն միացած հասարակապետութիւն մ'եղան. եւ աս նահանգներն են Հինգ. Կոորիմալա, Սան Սալվադոր (Ս. Փրիլ), Հոնդուրաս, Նիքարաիոս ու Գուաթա Ռիֆա (Հարուսո Եղեր), ամէնքը միատեղ 12,932 քառ. մղոն երկիրով, որ շատ զուարճալի ու բերրի է, Գորտիլեան կամ Անտեան լեռանց շարունակութիւնն իր մեջէն կ'երթայ, որոնց խիստ բարձր մասը հոս 2էրրո՝ ո՛ր ճիւրադարձ 10,500 ոտնաչափ է. քսանէն աւելի ալ հրաբուլիս լեռներ կան: Իր մեծ լիճը կամ ծովակն է Նիքարաիոս (184 քառ. մղ. ընդարձակութեամբ). մեծ գետերն են՝ Սան Եռան, Սոմաղիոս, Ռիոնիանոս, Մոնդուրոս, Ուլլա, եւ այլն: Օդը՝ առաւելապէս ծովեզերքի մօտ ճախիններու շատութեան համար՝ շատ վատառողջ է. բայց ըստ այլ տեղեաց առողջ է. բոլոր տարին երկու եղանակ ունի, չոր ու անձրեւային. տպքը սաստիկ է: Բերքերն առատ են, հասարակներէն ի զատ ունի նաեւ բամպակ, խահուէ, ծխախոտ, կիտրոն, անանաս, հնդիկ վարունկ (խոֆոս), խոֆո, լեզակ, համեմուկ կամ վանիլիս, համեմներ, մահակոնի ծառ եւ ուրիշ ընտիր փայտեր: Ընտանի կենդանիները շատ առատ են, ու բոլոր տարին անտառներու մէջ կ'արածուին, ոչ մասնաւոր խարի եւ ոչ ախորներու կարօտ են: Արդան կարմիրը շատ առատ է, աղէկ տարիները մինչեւ 2500 կենդինար ընտիր տեսակէն կու տայ: — Հանքերէն ունի ոսկի, արծաթ, կապար, երկաթ, պղնձ, աղ, եւ այլն:

Բնակչաց թիւն երկուք ու կէս միլիոնէն աւելի է, որոնցմէ

իբր 800,000 դաղթածինք ու իբր մէկ միլիոն Հնդիկք են, որոնց մեծ մասը քրիստոնէութեան դարձած է ու հաստատուն բնակութիւն ունի. իսկ մէկ մասը անկախ ու ազատ կ'ապրի: Մնացած բնակիչներն են սեւեր ու այլ եւ այլ խառն ցեղեր, որ առաջ գերի էին, բայց հիմայ ազատ են, որովհետեւ հոս գերութիւնը վերցուած է: Անկախ Հնդիկներէն ի զատ (որոնք կուսապաշտ են) միւս ամէն բնակիչք հռոմէական-կաթողիկէ կրօնն ունին մէկ արքեպիսկոպոսի ու երկու եպիսկոպոսի տակ:

Աս հասարակապետութեան կառավարութիւնը կամ օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարեն ծերակոյտ մը տասն անդամներով ու պատգամաւորաց ժողով մը, որուն ամէն մէկ նահանգ իր բնակիչներուն 30 հազարէն մէկն իբրեւ իրեն պատգամաւոր կամ երեսփոխան կը խաւրէ: Կառավարութեան գլուխն է Գահերէց մը, որ ունի փոխանորդ մը եւ իրեն յատուկ խորհրդակաանները. եւ ինքը կ'անուանէ ներքին ու արտաքին գործոց եւ ծովային ու պատերազմի պաշտօնեաները: Թէպէտ այս հինգ նահանգներն այսպէս իրենց առանձին կարգերովը մէկ ընդհանուր կառավարութեան տակ կը սեպուին, սակայն իրենց մէջ կռիւներն ու իրարմէ զատուելու եւ առանձին հասարակապետութիւններ ըլլալու ջանքն ու փորձերը շատ տարիներէ ի վեր անդադար նոր նոր խռովութիւններու պատճառ կ'ըլլան: —

Հոստեղաց Հոնդուրոս նահանգին արեւելեան մեծագոյն մասը՝ իբր 3200 ք. մղ. տեղ, աս հասարակապետութեան իշխանութենէ բոլորովին անկախ Հնդիկներուն Մոսոն-Իրոս անուանեալ երկիրն է, որ հին ատեններէ ի վեր տեղացի թագաւորի մը տակ է, ուստի եւ կ'ըսուի Մոսոն-Իրոսյի Մոսոն-Իրոս: Չէ թէ միայն Սպանիացիք աս թագաւորութիւնը ճանչցած եւ ընդունած են, հապա նաեւ Անգլիացիք, որոնք հոս վաճառականութեան մանաւանդ մահակոնի փայտին պատճառաւ դաղթականութիւն մ'ունին: Յամի 1844ին Անգլիացիք հոստեղաց Գէորդ անուամբ անչափահաս թագաւորը՝ որն որ իր հօրը պէս քրիստոնէութիւնն ընդունած էր, թագաւորական թագով պսակելէն ետքն՝ իրենց ինսամակալութեան տակ առին ու իր անուամբը մինչեւ իր չափահասութեան ատենն երկիրը կառավարեցին: Գլխաւոր թագաւորանիստ քաղաքն է Պիլ-Ֆելա:

Գոշրահմայեալ չափարակապետութիւններ :

Առաջուան Սպանիացւոյ վենեզուելա ու Գարագաս, Նոր Կրանատա ու Գուիդոյ նահանգներէն (1831ին) յօրինուած երեք իրարմէ անկախ՝ բայց իրարու հետ դաշնակցած հասարակապետութիւններ են հարաւային Ամերիկայի մէջ, վենեզուելա, Նոր Կրանատա ու Էքուադոր անուամբ. ունին իբր 69,000 ք. մղ. երկիր, որուն մէկ մասը լեռնային է, ուր Անտեան լեռանց շղթան այլ եւ այլ բարձր գլուխներովը կը տարածի, որոնց խիստ բարձրներն են՝ Գիմպորասսո՝ 21,000 ոտք, Գորասթասի՝ 17,712 ոտք, որ հրաբուլի է, Գոանկոբալոսո՝ 15,180 ոտք, եւ այլն. իր ամենէն մեծ լիճը կամ ծովակը՝ Մարաֆայիոյ 30 մղոն երկայնութիւն ու 20 մղոն լայնութիւն ունի: Մեծ գետերն են՝ Մարանեան կամ Գետ Ամազոնաց, Օրինոքոյ, Ադրագոյ ու Գետ Մարապիլինաց: — Օդը՝ բարձր տեղերու մէջ սաստիկ ցուրտ է գրեթէ բեւեռային եղանակով. քիչ մը ցած տեղերը չափաւորած է, իսկ աւելի ցած երուն օդը բարեխառն ու զուարճալի է, տեղ տեղ մշտնջենաւոր դարուն մը կը տիրէ. բայց երկրին ներսի ցած տեղերուն ու քանի մը ծովեզերաց օդը խոնաւ՝ շատ տաք ու վառատօղջ է: — Երկրին բերքերը շատ առատ են ու առհասարակ միջին Ամերիկայի մէջ յիշածներուն տեսակները կը բովանդակեն: Գարագաս նահանգին հնդիկ վարունկը (ֆաֆաո) Ամերիկայի մէջ ամենէն ընտիրն է. իր ընտիր ու ներկի փայտերը շատ տեսակ են. հնդկեզեզն (պամպոս, խաղիւրան) ալ շատ կայ: Ընտանի կենդանիներն շատ առատ են, 3 միլիոնի չափ արջառ, 2 միլիոն ոչխար, ու 400,000 խոզ. կան նաեւ վայրենի կենդանիներ. խոշոր կրեայ ալ շատ կը գտնուի, որուն հաւկիթներէն տեղացիք տեսակ մը եղ կը հանեն կերակրոյ ու երելու համար: Մարգարիտ ալ շատ կ'ելլէ: Ոսկիի հանքէն ի զատ նաեւ ոսկւոյ աւազ ալ շատ կայ, մանաւանդ Խոզոյ դաւառը, նաեւ լանոսկի կամ Էլադիւս, արծաթ, սնդիկ, զսնազան ազնիւ քարեր ու հանքային ջրեր:

Բնակչաց թիւը չորս միլիոնէն աւելի է, որոնց կէսն այլ եւ այլ ցեղ տեղացի Հնդիկներ են, մէկ քառորդը Սպանիացիք ու գաղթածինք, իսկ մնացածներն են խառն ցեղեր ու սեւեր: Վենեզուելա հասարակապետութիւնն ունի 13 գաւառ ու իբր մէկ ու կէս միլիոն բնակիչ, մայրաքաղաքն է Գարաֆաս, Նոր Կրանատա ունի 3 նահանգ ու իբր 2 միլիոն բնակիչ. մայրաքաղաքն է Պոլոքոս. իսկ Էքուատոր ունի 3 նահանգ եւ իբր 800,000 բնակիչ:

մայրաքաղաքն է Գոթթոյ: Ասոնց ամենուն՝ նոյն իսկ Հնդկաց
 գլխաւոր զբաղմունքն են՝ երկրագործութիւն, բովագործութիւն,
 ձկնորսութիւն ու մարգարտահանութիւն: Չուխայի, բամպակե-
 դէն կտաւի ու զլխարկի գործարաններ ալ կան, բայց գոր-
 ծուածքնին ընտիր չըլլալուն Եւրոպայէն այսպիսի եւ այլ գոր-
 ծուածքներ շատ կու գան: Վաճառականութիւնը բաւական
 ծաղկած է, դուրս գացող վաճառներն երկրին ընտիր բերքերն
 ու հանքեր են: Միայն Վենեզուելա հասարակապետութենէ
 մէկ տարւան մէջ դուրս գացող վաճառներուն գինը գրեթէ
 ներս մտնող վաճառներուն գնոյն հաւասար է, այս ինքն իբր
 ութը միլիոն սպանիական դահէկան: — Արթութեան եւ ուս-
 մանց մէջ օրէ օր աւելի յառաջագիմութիւն կը տեսնուի, մին-
 չեւ տեղացի Հնդկաց մէջ իսկ շատ կրթուածներ գտնուելով՝
 երկու կարգի կը բաժնուին, քաղաքականացեալ կամ կրթեալ
 ու վայրենի: — Երկրին տիրող կրօնն է առհասարակ հռոմէա-
 կան կաթողիկէ հաւատքը, որն որ ունի հօս երկու արքեպիս-
 կոպոս ու տասն եպիսկոպոս: Վայրենի Հնդիկը գեռ քրիստո-
 նէութեան դարձած չեն:

Աս երեք իրարմէ զատ ու իրարու հետ դաշնակցեալ հա-
 սարակապետութիւնները 1831էն ետքը Գոլումպիայի մէկ հա-
 սարակապետութենէ երեքի բաժնուեցան, եւ ունին իրարմէ
 զատ բայց իրարու նման սահմանագրութիւններ, ամէն մէկն
 ունի մէկ ճերակոյտ, որուն ամէն մէկ զաւառ երկու անգամ կը
 խաւրէ, ու մէկ սենեակ պատգամաւորաց, որուն ամէն մէկ
 զաւառ 25,000 բնակիչներէն մէկ հոգի պատգամաւոր կը խա-
 րէ. երկու սենեակները մէկտեղ Ազգային ժողովը կը կազմեն.
 գահերէցը չորս տարին մէյժը կ'ընտրուի եւ ունի իրեն առան-
 ձին խորհուրդը կամ խորհրդականները:

Վերին Բերուի կամ Պոչիվիայի ու Ստորին Բերուի
 հասարակապետութիւնները:

Ասոնք Սպանիական Ամերիկայի Բերու փոխալքայութե-
 նէ կազմուեցան, երկուքը մէկտեղ 43 հազար քառ. մղոնէն
 աւելի երկիրով ու երեք միլիոնէն աւելի բնակիչով, բոլորովին
 հարաւային Ամերիկայի մէջ հասարակածին ու այժեղքեր ա-
 բեւադարձին մէջ տեղը կ'իյնան: Գրեթէ բոլոր երկրին մէջ
 Գորտիլեան կամ Անտեան լեբանց շղթան կը տարածի, որուն
 բարձր գլուխները հօս են՝ Սորադա կամ Նեվադոյ րէ Սորադա,

որ Ամերիկայի ամենէն բարձր լեռն է 25,400 ոտք, (ուստի եւ Ասիայի ու բոլոր երկրի ամենաբարձր Հիմալայա լեռներէն ետքը ամենաբարձր լեռն է,) Իլլիմանի կամ Նիվաթոյ որ Իլլիմանի 24,200 ոտք, ու Կասալադիէրի 22,000 ոտք, թող ուրիշ բարձր լեռերը: Աս լեռանց արեւմտեան կողմը Ստորին Բերուի մէջ հարաւէն դէպ հիւսիս ծովեզերաց քովէն 540 ժամ երկայնութեամբ ու մինչեւ 20 ժամ լայնութեամբ աւազի անապատ մը կը տարածի՝ Բէրոնի անապատ ըսուած, որուն միայն գետերու մօտ ըլլող մասերուն վրայ բոյս կը բուսնի: Իր մեծ գետն է Մարանետն. իսկ մեծ լճերն են Գիբրիֆոֆա, Լաւրիֆոֆա ու Ռոկալիոսաթոյ: Օգն բնդհանրապէս Գոյումպիայի օդին նման է, միայն արեւմտեան ծովեզերեայ կողմերը տարիներով անձրեւ չի գար: Գետինը Ամերիկայի զլխաւոր բերքերուն ամէնն ալ ունի. հանքերն ալ առատ են, առանձինն աղն, պաղէզը, բորակն ու կալքաբարը, ուսկից մէկ տարւան մէջ միայն 250 հազար կենդինար Էւրոպա խաւրուեցաւ: Կենդանիներն ու թռչուններն ալ շատ են, հասարակներէն ի զատ շատ առանձին տեսակներ ալ կան, բեռնակիր այծուղտ (լամա, լիբոն որովհետ), սապատաւոր կոսանաթոյ ու տեսակ մը բրդոտ վայրի այծ վիֆոնետ ըսուած: Նշանաւոր է Նիլոֆոթ ըսուած տեսակ մը պղտիկ միջատը (պիօճէ), ուսկից մեծ բազմութիւն մէկտեղ իրենց մանուածը կը հիւսեն ու անով իբր յարկով մը իրենց հաւկիթը կամ բժոժը (ֆոզալաֆ) կը պատեն ու կը դոյնեն, որն որ շատ բարակ ու թեթեւ է ու կրնայ իբրեւ գրի թուղթ գործածուիլ:

Բնակիչքն են սպիտակք կամ սպանիական գաղթածին, գանազան ցեղ Հնդիկք, ըստ մասին կրթուած ու ըստ մասին վայրենի, ու սեւեր: Ստորին Բերուի բնակչաց թիւը իբր երկու միլիոն է, իսկ Վերին Բերուի կամ Պոլիվիայինը՝ իբր մէկ միլիոն 200,000: Ասոնց զբաղումը երկրագործութիւն, խաշնագարմանութիւն, բովազործութիւն ու քինի (ֆինաֆինա) կեղեւներ ժողովել է: Գործարաններուն վիճակն Ամերիկայի ուրիշ տէրութեանց պէս է. հոս աւելի ոսկեզէն ու արծաթեղէն գործողներ, ու ցքի շինողներ կան: Վաճառականութիւնը՝ մանաւանդ ծովու վրայ բաւական ծաղկած է չէ թէ միայն Եւրոպայի հապա նաեւ Ամերիկայի ուրիշ տէրութեանց հետ: Իսկ ցամաքի վրայ աղէկ ճամբաներ չըլլալուն վաճառականութիւնն այնչափ մեծ չէ: Գուրս տարուած վաճառքներն են ազնիւ մետաղներ, քին, շաքար, լեզակ, բամպակ, որդան կարմիր, նաեւ տեսակ մը ծովային թռչնոց աղը կոսանոյ ըսուած, որ հոս շատ կ'ըլլայ ու երկիր պարարտցընելու համար շատ յարմար է ու

շատ կը քշուի, ուսկից չորս տարւան մէջ միայն Անգղիա իբր 38,000 տակառ տարուեցաւ: Դուրս խաւրուող վաճառներուն տարեկան գինը ներս բերուողներէն Ստորին Բերուի համար իբր երէք միլիոն Ֆրանկ կը սեպուի: Իսկ Աւերին Բերուի համար՝ երկուքը գրեթէ հաւասար են: — Գիտութիւնները քիչ մը աւտենէն ի վեր յառաջ երթալու սկսան, մանաւանդ քանի մը մեծ քաղաքներու մէջ: — Երկրին տիրող կրօնը հռոմէական կաթողիկէ հաւատքն է, երկու արքեպիսկոպոսի ու մէկ քանի եպիսկոպոսի տակ: —

Աս երկու հասարակապետութեանց կառավարութեան վրայ խօսելէն առաջ՝ Բերուի սկզբնական անցքերուն եւ Սպանիայի տէրութեան իշխանութեանէ անկախ ըլլալուն վրայ քանի մը խօսքով յիշատակութիւն ընենք: Բերուի տէրութիւնը դէպ ի երկոտասաներորդ դարը հաստատուած կը համարուի: Տէրութիւնը հիմնողներն իբրեւ չաստուածներ կը պաշտուէին, ասոնց յայորդներն Ինֆանտանտեցան, որոնք արեգակնային պաշտօնը կամ երկրպագութիւնը տէրութեան մէջ խոթեցին, ու բոլոր երկիրն ազէկ կարգաւորեալ եւ ծաղկեալ տէրութեան մը վիճակի մէջ բերին. ան ատեն ժողովուրդն աս երկրին ու թագաւորութեան՝ իրենց լեզուաւ անուն դրին Գոսնոսանդինոսոսոսոս. այսինքն՝ Ինգլանտներուն աշխարհքին ամէն դին տարածուած տէրութիւնը: Բէրուանունն ետքէն Սպանիացիք դրին: Յամի 1531ին սպանիացի Փրանկ. Բիզարրոյ 185 սպանիացի ընկերներով աս տեղս գտաւ, ու հոն մնալով ջանաց այլ եւ այլ բռնաւորական ու անդուժ միջոցներով երկոտասաներորդ ու վերջին Ինգլասին որդուցը մէջ եղած կռիւն իրեն օգտին բանեցընել, եւ երկրին մէկ մասը նուաճեց: Աս բախտախնդիր մարդիկ երկայն ատեն Սպանիայի տէրութեան դէմ ապստամբական ճամբաներ բռնեցին ու հնարքներ բանեցուցին: Ի վերայ այսր ամենայնի Տէրութիւնը երկիրն իր իշխանութեան տակ առաւ ու շատ տեղեր գրաւեց: Բայց 1820ին ապստամբներուն չկարենալով յաղթել Աւերին Բերուն թողուց, ու 1821ին Պուէնոս Այրէս հասարակապետութեան մէկ զօրապետը յաղթանակաւ Բերուի մայրաքաղաքը Լիմա մտաւ եւ նոյն տարին երկիրն անկախութիւնը հրատարակուեցաւ: Թէպէտ եւ Սպանիացիք 1823ին ապստամբներուն գրեթէ բոլորովին յաղթեցին ու Լիմա մտան. բայց Պոլիվար՝ Գոլումպեան հասարակապետութեան մէկ զօրապետն եկաւ ու Սպանիացուոց նորէն յաղթելով զերէնք երկրէն դուրս հանեց: Իբր տարի մը ետքը Գոլումպիայի սրբիչ մէկ զօրապետը Բերուի հիւսիսային կողմերն ըլլող սպա-

նիացի զորաց ալ յաղթեց, որով եւ Սպանիացւոց իշխանութիւնը Բերուին ամէն կողմերէն վերջացաւ: Յամի 1825ին Վերին Բերուի նահանգները միաբանելով հասարակապետութիւն մը հաստատեցին ու ի պատիւ վերը յիշուած Պոլիվարին անիկայ Պոլիվար անուանեցին: Աս միակ հասարակապետութեան գահերէցը Սանդա Գրուզ 1836ին Ստորին Բերուի մէջ եղած կռիւներն ու խռովութիւնները դադրեցունելու ջանալով՝ բոլոր տէրութիւնը կամ միակ հասարակապետութիւնը երկուքի բաժնեց՝ Հարաւային ու Հիւսիսային Բերու անուամբ, որոնք եւ Վերին Բերուի հետ իր բերք հասարակապետութիւնը դաշնակցեցան, ու նոյն գահերէցը իր Պաշտպան երէքին մեկանց գլուխ եղաւ: Բայց աս կայն ու գաշնակցութիւնն երկայն չքեց. 1839ին Ստորին Բերուի բնակիչքը Պոլիվիայի բնակչաց հետ սատիկ պատերազմ մը սկսան, որն որ 1842ին յունիսի 7ին աստեղաց Բունոյ քաղաքն եղած դաշամբք հաղիւ դադրեցաւ, ու Հարաւային եւ Հիւսիսային Բերու իրարու հետ միաբանած մէկ հասարակապետութիւն կազմեցին. բայց իրարու հետ ի սկզբանէ հետէ ունեցած կռիւնին երբեք դադրած չէ, որ երկրին մէջ խաղաղութեան պտուղները վայելելու արգելք կ'ըլայ: Իսկ Վերին Բերու անկէ զատ հասարակապետութիւն մնաց իր առանձին կարգերովն ու կառավարութեամբը: —

ՎԵՐԻՆ ԲԵՐՈՒԻ կամ ՊՈԼԻՎԻԱՅԻ հասարակապետութիւնն առանձինն վեց նահանգ ու երեք դաւառ բաժնուած է. կառավարութիւնը Գահերիցու մը ձեռքն է, որ ունի իրեն փոխանորդ մը. ասիկց ի զատ են՝ օրէնսդիր ժողով մը, վերին կառավարիչ ժողով մը, խորհրդոյ ժողով մը ու բարձրագոյն գատատան մը: Իր մայրաքաղաքն է Գոֆֆոնսփոփո: Աս հասարակապետութիւնը հարաւային Ամերիկայի տէրութեանց մէջ ամենէն աւելի քաղաքակրթութեան մէջ յառաջագէտ ըլլալու վրայ է, իր մէջ հարկաւոր կարգերն աղէկ կը պահուին, զիտութիւնները, կրթութեան եւ ուսմանց փոյթն ու վաճառահանութիւնն օրինաւոր կերպով կը յառաջանան: Աս հանգամանքին պատճառն ըստ քաղաքագիտաց՝ տէրութեան իր երկրէն, դուրս օտարաց պարտք չունենալն է. իսկ իր ներքին պարտքն ալ մէկ միլիոն սպանիական դահեկանի չեհասնիր: Ամերիկայի հասարակապետութեանց մէջ միայն Պոլիվիա ունի ասպետական կարգ մը (Լեֆէնոյ պարտոյ անուամբ 1836ին հաստատուած): —

ՍՏՈՐԻՆ ԲԵՐՈՒԻ հասարակապետութիւնն եօթը նահանգ բաժնուած է. կառավարութեան գլուխը կը կենայ Գահերէց

մը, որ ունի իր փոխանորդը, եւ իրմէն ընտրուած պաշտօնեաներ, որոնցմով ինչպէս նաեւ խորհրդոյ ժողովով մը երկիրը կը կառավարէ: Օրէնսդիր իշխանութիւնն ազգային ընդհանուր ժողովին կամ խորհրդանոցին եւ նահանգական ժողովներուն ձեռքն է: Մայրաքաղաքն է Լիմա:

Գիշի Հասարակապետութիւնը:

Արազանեանց երկրին հետ հարաւային Ամերիկայի մէջ 6600 քառ. մղ. երկիրով՝ Մեծ Ովկիանոսին եզերքին վրայ 260 մղոն երկայնութեամբ ու 20—40 մղոն լայնութեամբ կը տարածի: Երկրին մէջէն դէպ ի արեւելեան կողմերն Անտեան լեւրանց շղթան կը քալէ, որուն քանի մը բարձր մասերը կամ գլուխները միշտ ձիւնապատ են, շատերն ալ հրաբուդի են, որոնց մէկը Անդուսիսի Բիք տէ Գէնէրիֆֆա ու Գադոբաքսի կատարներէն ետքը Անտեանց ամենէն սրածայր գագաթն է: Իսկ երկրին բոլոր մնացած մասերը Անտեանց զառիվայրերէն յառաջ երթալով՝ դէպ ի ծովեզերքը հիւսիսային ու հարաւային կողմերը՝ ձորեր ու դաշտեր են. հարաւային դիւրը՝ մանաւանդ ծովեզերքի մօտ շիտակ տեղերը՝ գետինը շատ բերրի է, դէպ ի ներսերը աղուոր (կաղնիի, խնկի ծառերու, տեղակ մը նոճիի) անառաններով ծածկած են: Բարեխառն երկիրներու ամէն տեղակ բերքերը հոս առատութեամբ կը գտնուին: Արմատեաց մանաւանդ ցորենի առատութիւնը արտաքոյ կարգի է, անանկ որ Անդիլիա կամ Եւրոպայի ուրիշ տեղերը ցորենի պակասութիւն զգացուած ատեն՝ ապահովութեամբ Գիլիի ցորեննոցներուն կը դիմուի: Միայն՝ Ամերիկայի տաք երկիրներուն բերքերը, շաքար, խահուէ, լեղակ, եւ այլն, հոս յառաջ չեն գար: — Իր մեծ լճերն են Անուլիոյ ու Գալուապոսիոս, որուն մէջ շատ լրջացող կամ շարժական կղզիներ կան: Իր գետերը՝ Գոբիաքոյ, Լիմաքի, Մալէ, եւ այլն, այնչափ մեծ չեն: — Անդաւաններուն մէջէն ընտանիները, մանաւանդ արջառն ու ձիւն այնչափ շատ է, որ հասարակ հողատէր մը 4 մինչեւ 5 հազար, իսկ աւելի մեծերը՝ 12 մինչեւ 20 հազար արջառ ու ասոր համեմատ ալ ձի ունին. նաեւ մուրացկաններն իսկ ձի ու կով ունին: Ասոնցմէ եւ հասարակ վայրենի կենդանիներէն ու թռչուններէն զատ կան նաեւ բրդոտ վայրի այծ վիքուանէա, այծուղտ, խոշոր ջրի մուկ ու բրդոտ մուկ, ձեռաց մեծութեամբ սարդ, եւ այլն: Հանքերէն ունի առատ պղինձ՝ տարին 125 հազար կենդինար. ար-

ծախք, որ Սպանիացւոց իշխանութեան ժամանակը տարին 30,000 մարկ (մէկ մարկ = 64 տրամ.) կու տար. ու 1832ին երկրին հիւսիսային կողմերը գտնուած արծաթի բովերը առջև ութն ամիսը 50,000 մարկ տուին ու հիմայ տարին 200,000 մարկ կու տան. իսկ ոսկին՝ առաւելապէս ոսկւոյ աւազը տարին 10,000 մարկ կու տայ: Երեք տարւան մէջ (1840—1842) 16,590 մարկ ոսկի, 430,066 մարկ արծաթ, 905,000 կենդինաբ պղինձ, ու 253,000 հատ պղնձի ձողեր դուրս խաւրուեցան: 1850ին չորս միլիոնի արժողութեամբ արծաթ ժողվեցաւ: — Երանակը շատ անուշ, զուարճալի եւ առողջ է, անանկ որ երկրին ազուրուութեան հետ մէկտեղ նկատուելով՝ Գիլի «Ամերիկայի Իտալիա», ըսուեցաւ: Շիտակ տեղերը մշտնջենաւոր դարուն մը կը տիրէ, ամենեւին ձիւն չի դար: Մայիսին կը սկսի անձրեւներու ժամանակը, զորն որ հիւսիսային հովերը կը բերեն, իսկ հարաւային հովերը չորութիւն կը բերեն: —

Բնակիչքն են Եւրոպացիք (Անգղեացիք, Գաղղեացիք Գերմանացիք) ու գաղթածինք, խառն ցեղեր ու Հնդիկներ, որոնց ամենուռն թիւը մէկ միլիոնը չանցնիր՝ ազատ Հնդիկները մէջը չառնելով: Ասոնց մէջ են Արաբներն ըսուած Հնդկաց ցեղ մը, որոնք առանձինն երկրին մէկ ծովեզերքը կը բնակին, որ եւ կ'ըսուի Երկր Արաբներնոց կամ Հարաւային Գիլի, եւ երկու ձիւղ կը բաժնուին, մէկը կ'ըսուի Զովեզերեայ Հնդիկ ու միւսը Մուսուլման, առջինները թէպէտ աւազակութիւն կ'ընեն, բայց Գիլիցիք ասոնցմէ այնչափ մեծ վնաս չունին, իսկ ետքիններն աւելի չար ու վնասակար են: Երկուքը մէկտեղ քաջ ցեղ մ'ըլլալուն ի սկզբանէ հետէ Սպանիացւոց դէմ ու ետքը Գիլիցւոց դէմ իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը պահեցին, պատերազմներու մէջ միշտ յաղթող գտնուելով: Եւ որովհետեւ Սպանիացիք քանի մը փորձերէն ետքն ասոնք իրենց ազատութեան թողուցած էին, ասոր համար Գիլիցւոց ապրատամբութեան ժամանակը Սպանիացւոց զօրաց հետ միանալով աղէկ պատերազմեցան, ու ապստամբներուն շատ աշխատութիւն տուին: Ասոնց թիւը ոմանք 80, ոմանք ալ միայն 40 հազար կը գնեն, որոնց մէջ 8—10 հազար հոգի զինուոր են: Իրենց դրացի Հնդիկներէն միայն այսչափ աւելի կրթութիւն ունին՝ որ կարգաւորեալ բնակարաններու մէջ կը բնակին, կառավարութեան կերպ մը ունին ու երկրագործութեան կը զբաղին: Իսկ մնացած բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքն են՝ երկրագործութիւն, խաշնադարմանութիւն, բովագործութիւն, որսորդութիւն, ձկնորսութիւն, քանի մը արհեստներ ու վաճա-

ուականութիւն: Թէպէտ եւ բանեցուցած արհեստնին այնչափ երեւելի ու զարգացած չէ, բայց վաճառականութիւնը՝ մանաւանդ ծովով եղածը՝ շատ յառաջացած ու մեծ է, զոր կ'ընեն Անգղիայի, Գաղղիայի, Համպուրիի ու հիւսիսային Ամերիկայի հետ: Գուրս ելած վաճառներն են՝ պղինձ, կաշի, վիզունեայի բուրդ, սուկոյ ու արծաթի ձողեր, եւ այլն. իսկ ներս մտած վաճառներն են՝ խէչ, շաքար, բրինձ, համեմ, այլ եւ այլ ձեռագործներ, կտաւեղէններ, զէնք, եւ այլն:

Պիլիի հասարակապետութիւնը 1804էն սկսած Սպանիայի տէրութենէ ապստամբելով, երկայն պատերազմներ ընելով ու քանի մը հեղ մէկ երկու զորապետաց ձեռքը մնալով՝ վերջապէս 1818ին Սպանիայի իշխանութենէ դուրս ելաւ ու անկախ եղաւ: Բայց անկից ետքն ալ թէ ներքուստ ու թէ արտաքուստ (Բերուէն) այլ եւ այլ ապստամբական եւ վասն-գաւոր կռիւներ հասարակապետութեան ծաղկիլն արդէլեցին, մինչեւ 1839ին ամէն արտաքին զրգուութիւնները վերջացան, եւ ալ արտաքին թշնամի չունեցաւ:

Աս հասարակապետութիւնն՝ իբր ութ գաւառներէ (որոնց մէկն է Խիլոյէ կղզին) միացած կամ գաշնակցեալ տէրութիւն մը՝ ընդհանուր ժողովով կամ Խորհրդանոցով մը կը կառավարուի, որ երկու սենեակի բաժնուած է, այսինքն Ծերակոյտ ու Սենեակ պատգամաւորաց. գործադիր իշխանութիւնը Գահերէցի մը ձեռքն է, որ հինգ տարւան համար կ'ընտրուի: Տէրութեան մուտքն ելքէն աւելի ըլլալուն ներքին ու արտաքին պարտքն ալ մեծ չէ: — Ի բաց առեալ կուսպաշտ Հընդիկները՝ մնացած բնակչաց կրօնը հռոմէական-կաթողիկէ հաւատքն է: Մայրաքաղաքն է Սանդ-Հակոյ, իբր 70,000 բնակիչով: Իր կարգերն ու կառավարութիւնը Պոլիվիայէն ետքը՝ Սպանիայի իշխանութենէ դուրս ելլող Ամերիկայի ուրիշ կառավարութեանց ամենէն աւելի կարգաւորեալ կը համարուին: Ի վերայ այս ամենայնի Եւրոպայի կարգաւորեալ տէրութեանց ամէն կարեւոր հանգամանքը հոս ալ դեռ կը պակսին, ու խոսովութիւններ եւ ապստամբական փորձեր միշտ պակաս չեն ըլլար, բայց ոչ երբեք հաստատութիւն կամ յաջողութիւն մը կրնան գտնել ու կառավարութիւնն աղէկ յառաջ կ'երթայ:

Արձեւեղիւնեան Հասարակապետութիւն:

Ուիոյ որէ լա Բլադայի միաբանեալ նահանգներ ալ կ'ըսուի. հարաւային Ամերիկայի մէջ Ադլանդեան ծովուն քովերը կը տարածի 31 հազար քառ. մղոն երկիրով, որուն արեւմտեան կողմն են Անտեան լեռանց շղթաներն, որոնց բարձր սրածայր գագաթները միշտ ձիւնով ծածկած են, եւ այս լեռանց ճիւղերն երկրին ներսի կողմերն ալ կը տարածին. իսկ արեւելեան կողմը կան շատ ընդարձակ դաշտեր (Բամբաս ըսուած), ամայի անապատներ, չոր աւազուտներ եւ աղով ու բորակով լեցուն տեղեր: Իր մեծ գետն է Ռիոյ որէ լա Բլադա (գետ արծաթոյ), ուսկից երկիրն ալ իր անունը կ'առնէ, որ Բարաիոնայ, Բարանա եւ Ուրոնիոնայ գետերուն հետ կը միանայ եւ 260 մղոն տեղ կը քալէ. իր վերջը՝ կամ ծով մտնելու տեղը 20 մղոն ընդարձակութիւն ունի. նաեւ Ռիոյ արդէ, Տեղաիոնայի (Գալորաոնայ, Մենոպոլ) եւ Ռիոյ Նեկոյ (Գոնդա-Լե-Վո) մեծ գետեր են: Ունի քանի մը լճեր, որոնցմէ Պեդեպերոյ ու Բորոնիոյ աղի ջուր ունին: — Եղանակն ըստ այլ եւ այլ կողմանց շատ այլ եւ այլ է, հիւսիսային դիերը սաստիկ տաք է, իսկ հարաւային դիերն արեւմտեան հովերուն պատճառաւ քիչ մը բարեխառն է, բայց սաստիկ ձմեռ չըլար: Գետինը բաւական բերրի է, հասարակ բերքերէն ի զատ ունի շաքար, ծխախոտ, բամբակ, առատ նարինջ, ձիթենի, եւ այլն: Կենդանիներն ալ առատ են, արջառն, սլխարն, այծն ու ձին Բամբաս ըսուած ընդարձակ դաշտերուն վրայ վայրենի կենդանիներու պէս բազմութեամբ կ'արծին: Կան հողատէրներ, որոնք մինչեւ 12,000 արջառ ու 6000 ձի ունին: Սոյնպէս եւ էշ, ջորի, այծուղտ (լամա) վիգոնէս, եւ ուրիշ Ամերիկայի մասնաւոր կենդանիները շատ են: Հանքերէն ունի քիչ մը սկիւ, արծաթ, պղինձ ու կապար. աղն ու բորակը շատ առատ է:

Ինսակիչքն են իբր 30 ցեղ Հնդիկը, որոնց ամէն մէկն իր յատուկ լեզուն ունի, բայց ամէն մէկուն թիւը շատ չէ, շատերն ալ կամաց կամաց բոլորովին վերջանալու վրայ են: Կոստա ըսուած խառն ժողովուրդը, որ սպանիացի երկանէ ու Հնդիկ կնկանէ ծնածներուն կ'ըսուի, Բամբաս դաշտերուն վրայ անկրթութեան մէջ կ'ապրին, հովուութիւն կ'ընեն ու գրեթէ միշտ ձիւ վրայ կենանքերնին կ'անցընեն: Կաշիէ փոկ նետելով թշնամին բռնելու մէջ արտաքոյ կարգի յաջողակ ըլլալուն պատերազմներու մէջ շատ օգուտ ըրած են: Ասոնցմէ ետքն են

Սպանիացիք ու գաղթածինք, խառն ցեղեր ու սեւեր: Ամենուն թիւն իբր երկու միլիոն կը սեպուի: Գլխաւոր զբաղմունքնին խաչնագարմանութիւն է. երկրագործութիւնը շատ երեսէ ձգուած է. տեղ տեղ այգեգործութիւնը ծաղկած է ու շատ բնտիր դինի յառաջ կու գայ: Գործարաններ քիչ կան, եղածներն ալ աւելի բամպակեղէն կտաւի է: Ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնը աղէկ վիճակի մէջ է. եղած է տարի՝ որ 65 միլիոն ֆրանգի վաճառք (գլխաւորաբար երկրին բերքերէն) դուրս խաւրուած է:

Այս տասնուչորս նահանգներու միացեալ կամ գաշնակցեալ Հասարակապետութեան կապը դեռ այնչափ հաստատուն չէ, ու կը կառավարուի օրէնագիր ժողովով մը, որ միշտ կը ժողովուի երկրին մայրաքաղաքը Պուէնոս Այրէս: Գահերեցք՝ որ ամէն նահանգաց բնտրող ժողովներուն քուէներովը հինգ տարւան համար կ'ընտրուի, գործադիր իշխանութիւնն ունի: Բայց ամէն մէկ նահանգ ալ ըստ կարգի Հասարակապետութեանց իր մէջն իր մասնաւոր կառավարութիւնը կը բանեցնէ: Սակայն բոլոր տէրութեան մէջ ասկից քանի մը տարի առաջ նստող Գահերեցին (Ռոզաս) բռնաւորական հնաբքներուն պատճառով շատ անկարգութիւններ, աւերածներ եւ վնասներ հետեւեցան: Ուսմունքն առաջ աղէկ յառաջ կ'երթային, Պուէնոս Այրէս քաղաքը համալսարան մը կար, որ հարաւային Ամերիկայի մէջ գրեթէ ամենէն երեւելին էր, որ եւ ունէր մեծ մատենագարան մը ու աստեղագիտական դիտանոց մը. կային նաեւ շատ ուսումնական ընկերութիւններ ու ճեմարաններ: Բայց նոյն ուսումնատեսաց բռնաւորն այս ամէն գեղեցիկ ուսումնարաններն աւրեց խանգարեց եւ ուսմունքը խափանեց: Սակայն քանի մը նահանգներու մէջ կրթութիւնն եւ ուսմունքը հիմայ յառաջանալու վրայ են:

Աս Հասարակապետութեան երկիրը՝ Ուրուկուայի ու Բարակուայի Հասարակապետութեանց երկիրներուն հետ Սպանիացւոց իշխանութեան ժամանակը մինչեւ 1776 Բերուի փոխաբայութեան տակն էր. անկից ետքը Պուէնոս Այրէս անուամբ առանձին փոխաբայութիւն մ'եղաւ: Յամի 1808ին սկսան բնակչաց մէջ ազատութեան գրգռութիւններն ու Սպանիայի լծէն դուրս ելլելու փորձերը, որոնք տարւէ տարի շարունակուելով՝ վերջապէս 1810ին երկրին անկախութիւնն ու հասարակապետութեան մը դառնալը հրատարակուեցաւ: 1813ին գումարեցաւ Պուէնոս Այրէսի մէջ առաջին սահմանադրական աւագաժողովը. ու 1816ին Ս. Միկուէլ տէ Դուքուման քա-

ղաքն բլլող ժողովին մէջ հաստատեցաւ Լա Բլադայի դաշնակցութիւնը՝ կամ դաշնակցեալ հասարակապետութիւնը, որուն մէջ էին չէ թէ միայն հիմնական տասնուչորս նահանգները հապա նաեւ Ուրուկուայ ու Բարակուայ: Անկից ետքը սկսան այս դաշնակցեալ տերութեան մէջ երկու կողմնակցութեանց այսինքն՝ կենդրոնական կամ միակ ու դաշնակցական կառավարութիւն ուզողներուն կռիւնները, տասը տարւան մէջ այլ եւ այլ գլուխներու տակ կռուելով՝ ու երկու երեք նոր սահմանադրութիւններ հաստատելով, վերջապէս 1831ին դաշնակցական կողմն գլխաւորը յաղթուելով ու սպաննուելով՝ կենդրոնականաց գլխաւորը Ռոզաս իբրեւ հրամանապետ սկսաւ իր բռնաւորական կառավարութիւնն ամէն կերպ անկարգութիւններով ու շարաշար արիւնհեղութիւններով յառաջ վարել: Ասկից ետքը (1840) Ուրուկուայ ու Բարակուայ Լա Բլադայէն զատուեցան ու անկախ հասարակապետութիւններ եղան: Մինչեւ հիմայ աս տասնուչորս նահանգաց դաշնակցեալ պետութեան մէջ խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը հաստատուած չէ:

Ռոտուկուայի Հասարակապետութիւնը:

Մանրէվիպէոյ ալ կ'ըսուի. 5860 քառ. մղոն երկիր ունի ու ինը նահանգ բաժնուած է: Իր ծովեզերեայ դիերը շիտակ գաշաեր են, իսկ ներսերը տեղ տեղ լեռնային են, բայց շատ բարձր լեռներ չկան: Մեծ գետերն են Լա Բլադաս, Ուրուկուայ, Ռիոյ Նեկրոյ, եւ այլն: Իր եղանակն ու բերքերը Արձենդինեան նահանգաց նման են: Գետինը պարարտ ու բերրի է, բայց ուկի, արծաթ եւ ուրիշ հանքեր քիչ են:

Բնակիչքն, որոնց թիւը 250,000ի կը հասնի, Եւրոպացիք, գաղթածինք ու Հնդիկք են. որոնց գլխաւոր զբաղմունքն երկրագործութիւն ու խաշնագարմանութիւն է: Արհեստները շատ յետնեալ վիճակի մէջ են, բայց վաճառականութիւնն աղէկ է, որուն երկրին դիրքն ալ կ'օգնէ: Գլխաւոր առուտուրի տեղն է երկրին մայրաքաղաքը Մանրէվիպէոյ, 40 հազար բնակիչով, որոնց մէջ 15 հազարի չափ Գաղղիացիք կան. ծովու վրայէն Եւրոպայի գրեթէ ամէն տերութեանց, հիւսիսային Ամերիկայի ու Պարզելիայի հետ եղած առուտուրը շատ բանուկ է: Գուրս գացած վաճառքներն են կաշի, ճարպ, եղ, եղջիւր, բուրդ, չորցած ու աղած ձուկ, մեղրամոմ, (որուն համար մեծ

գործատուն մը կայ աս քաղաքը, որ հարաւային Ամերիկային մեծ մասին մեղրամմը կը հոգայ.) եզան լեզու, աճառ, ջորի, եւ այլն: Աս տեղաց նաւահանգիստը 1842ին մտան 777 նաւ՝ 137,000 տակառ (1 տակառ = 20 կենդինար) վաճառքով, որոնց արժէքը $9\frac{1}{4}$ միլիոն տոլարի կը հասնէր. ու ասոր դիմացը հոսկից $7\frac{1}{4}$ միլիոն տոլարի արժէքով վաճառք դուրս տարին: Ասոնց մէջ չեն հաշուած արգելեալ կամ տէրութենէ դադարուած վաճառքներուն գինը: Ներս մտնող վաճառքներն են՝ կտաւեղէն, կերպասներ, զարդի նիւթեր, գինի, օղի, ասն կարասիք, ալիւր, ծխախոտ, եւ Գաղղիայի այլ եւ այլ բարակ վաճառքներ: Մոնղէվիտէյէն ետքը շատ բանուկ են Գաղղիայի, Սպանիոյի ու Մալդոնարոյի նաւահանգիստները:

Սառաւարութիւնը երկու սենեակներու ձեռքն է, որոնց մէկը՝ Երեւոյիցին՝ ինը նահանգներուն թուոյն համեմատ ինն անդամ ունի, իսկ միւրը՝ Սենեակ պատգամաւորաց՝ տասնուինն անդամներ ունի, եւ ասոնց գլուխն է Գահերէց մը:

Յամի 1810ին Ուրուկուայ Պուէնոս Այրէսին՝ կամ Լա Բլադային հետ Սպանիայի տէրութեան տակէն դուրս ելլելէն ու անկախ ըլլալէն ետքը 1812ին Պրագիլիայի՝ այսինքն Բորդուկալի տէրութիւնը նոյնին վրայ իր հին իրաւունքը բանեցրնել ուզելով զանիկայ նաւածեց: Բայց 1825ին երկիրն ապստամբեցաւ ու Լա Բլադայի հասարակապետութիւնը զՈւրուկուայ իր դաշնակցութեան մէջ առաւ, եւ Պրագիլիա ալ ստիպեցաւ (1828ին) զանիկա Պանոս Օրէնդալ (Արեւելեան կողմն) կամ արեւելեան հասարակապետութիւն Ուրուկուայի անուամբ իբր անկախ տէրութիւն ձանչնալ: Սակայն 1830էն ետքը ներքին (Կարմիր ու Սպիտակ բռուած) կողմնակցութեանց կռիւներէն ի զատ Արձենդինայի բռնաւոր Գահերէցին Ռոզասին զրգուութեամբ արտաքին պատերազմներու մէջ մտաւ՝ ու նոյն Ռոզասին զօրացը հետ մեծ ծեծեր եղան: Գաղղիացիք ու Անգղեացիք ալ իրենց աս երկրին հետ սենեցած առուտուրին ու հոն գտնուող ազգայնոց պատճառաւ եւ առանձինն Ռոզասին անիրաւ հնաբքներէն շարժելով՝ մէջ մտան. բայց պատերազմը չվերջացաւ: Քիչ մը ետքը Սպանիայի տէրութիւնն ալ Ուրուկուայի ձեռք տալով անոր շատ նպաստեց իր անկախութիւնը պահելու. բայց պատերազմները մինչեւ ետքի տարիները գեռ կը շարունակուէին:

Բարակոռայի Հասարակապետութիւնը

Պրազիլիայի, Լա Բլադայի ու Պաշիվիայի սահմանակից է, ութը նահանգներէ միացած, 5320 քառ. մղոն երկիրով. որուն հիւսիսային կողմերէն կ'անցնին Ամադոյայի լեռները, ու գետինն ընդհանրապէս աղէկ ջրարբի ու բերրի է: Իր մեծ գետերն են Բարակոռայ ու Բարանա. եղանակը շատ զուարճալի ու առողջ է: Իր գլխաւոր բերքերն են՝ այլ եւ այլ աղւոր փայտի տեսակներ, շաքար, խահուէ, ծխախոտ, բամբակ, լեղակ, բրինձ, արմախք, եգիպտացորեան, գինի, հնդիկ վարունկ ու ամենէն աւելի մորկէ բուսած Բարակոռայի խէչ, որ երկրին գլխաւոր բերքն ու վաճառականութեան նիւթն է: Կայ շատ արջաւ, ոչխար, ձի ու խիստ շատ տեսակ մեծ ու աղւոր թռչուններ եւ առատ ձուկ. նաեւ ջրային խոզ կամ գետակինձ (դաբիբ) շատ կը գտնուի, որ իշու չափ մեծ կ'ըլլայ ու իր մորթը չորս մաստ հաստութիւն ունի: Հանքերէն ունի օսկի, արծաթ պղինձ, լանտակի ու սնդիկ:

Բարակոռայ՝ Լա Բլադայի հետ (1515ին) Սպանիացւոյ ձեռքն անցնելէն իբր հարիւր տարի ետքը (1608ին) Յիսուսեան արեղաններն եկան ու մեծ ջանքով տեղացիք քրիստոնէութեան դարձուցին, կրթեցին ու մէջերնին բարեկարգութիւն ու քաղաքային կարգեր հաստատեցին, որով ժողովուրդն այնչափ զօրացաւ՝ որ չէ թէ միայն Սպանիացւոյ այլ եւ Պրազիլիայի Փորթուկալցոց գէմ պատերազմ բրին, բայց վերջապէս յաղթուեցան ու Յիսուսեան արեղայք (1768ին) երկրէն աքսորեցան: Երբ որ 1810ին Լա Բլադայի՝ կամ Պուէնոս Այրէսի հետ Բարակոռայ ալ Սպանիացւոյ իշխանութենէ դուրս ելաւ, Փռանչիս անունով փաստաբան մը ապստամբութեան գլուխ ըլլալով՝ ամէն բան յառաջ տարաւ, 1814ին ընդհանուր հրամանապետ ընտրուեցաւ, եւ այս իշխանութիւնն ետքէն իր բոլոր կենաց տեսչութեան համար իր վրան հաստատելով, մինչեւ իր մահը բռնաւորական իշխանութիւն մը բանեցուց: Ինքն (1840ին) մեռնելէն ետքը քանի մը շփոթութիւններ ալ եղան ու 1844ին նոր սահմանադրութիւն մը դրուեցաւ, որով Բարակոռայ հասարակապետութիւն եղաւ:

Բնակչաց թիւը իբր կէս միլիոն է, որոնցմէ միայն 100,000ի չափ գաղթածին են, իսկ մնացածները խառն ցեղիլ ու քիչ մ'ալ Հնդիկ. որոնց ամէնն ալ առհասարակ հոռմէական-կաթողիկէ կրօնն ունին: Իրենց գլխաւոր զբաղմունքն

է մետաքսագործութիւն ու բամպակագործութիւն: Վաճառականութիւնը մինչեւ 1840 արտաքին երկիրներու հետ շատ աննշան ու չափաւորուած էր, որովհետեւ ի սկզբանէ հետէ կառավարութեան Գահերէց ու հրամանապետ ըլլող Փռանչիա արտաքնոց հետ ամէն հաղորդակցութիւնը կտրելու համար՝ ամէն օտարականաց արգելած էր Բարակուայ մտնելու: Բայց անոր մահունէն ետքը սկսաւ վաճառականութիւնը ծաղկիլ:

Աս տեղաց կառավարութիւնը՝ Սպանիայի իշխանութեանէ դուրս ելլելէն ու Լա Բլադայի գաշնակցութենէ բաժնուելէն ետքը մինչեւ 1840 այսինքն մինչեւ Փռանչիայի մահը՝ արձակ միապետական կամ արձակապետական էր, ուր նոյն Փռանչիա՝ բացարձակ հրամանապետ Բարակուայի անուամբ՝ կ'իշխէր: Անոր մահունէն ետքը հասարակապետութիւն եղաւ եւ ունի հիմայ ժողովուրդենէ ընտրուած պատգամաւորաց ժողով մը, որուն ձեռքն է օրէնսդիր իշխանութիւնը. աս ժողովը կ'ընտրէ Գահերէց մը տասը տարեան համար, որն որ գործադիր իշխանութիւնն ունի: Երկրին դրամական վիճակը հիմակ աղէկ է, մուտքն ելքէն աւելի ըլլալուն՝ ամենեւին հասարակաց պարտք չունի: Զօքքն ալ բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ բազմաթիւ է, այսինքն ազգային զինուորաց հետ մէկտեղ 50,000ի կը հասնի: — Մայրաքաղաքն է՝ Աստուֆսին 10—12 հազար բնակիչով:

ՃԱՍ

Հայդի:

Գարայիպեան ծովուն մէջ Միջին Ամերիկայի՝ կամ Արեւմտեան Հնդկաստանի՝ Մեծ Անդիլլեան ըսուած կղզիներուն մէկն է, 1385 քառ. մղն երկիրով ու իբր մէկ միլիոն բնակիչով: Թէպէտ եւ աս կղզին Սպանիացիները Ս. Տոմինկոյ (նաեւ Հիսթանիոյ) անուանեցին, բայց հիմայ Հայդի ու Ս. Տոմինկոյ անուամբ հոս երկու իրարմէ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան, ուստի եւ Հայդի ու Ս. Տոմինկոյ իրարմէ պէտք է զատել: Բոլոր կղզոյն երկիրն աղւտոր լեռներով, բլուրներով, ձորերով ու դաշտերով զարգարած է. անանկ որ իր աղւտորութեանը համար «Արեւմտեան Հնդկաստանի պարտէզ», կը կոչուի: Մէջ տեղերը լեռնային են, ուր կը բարձրանան Չիպաոյ լեռները, որոնք երեք գլխաւոր ճիւղեր բաժնուելով երկրին չորս կողմը կը տարածին: Իր գետերն են Նեյվա, Արդիպոնիոյ, Եռանա, եւ այլն: Եղանակը խոնաւ ու շատ տաք է, բայց հարաւային հողմերով քիչ մը կը բարեխառնի ու բաւական առողջ է: Գետի-

նը արտաքոյ կարգի բերրի է. կը բերէ՝ շաքար, խահուէ, ծխախոտ, բամպակ, լեղակ, հնդիկ վարունկ, կոճապղպեղ. ամերիկեան ցայգածաղիկ օգտակար արմատով (ճալաֆա), ազնիւ փայտեր (ճահակոնի), եւ այլն: Ընտանի կենդանիներն ու ձուկը շատ է: Հանքերէն ունի ոսկի, արծաթ, պղինձ ու երկաթ:

Վոլոր կղզւոյն բնակիչքն են ըստ աւելի մասին տեղացի սեւեր՝ կէս միլիոնի չափ, ասոնցմէ ետքը կու գան մուլարները, այսինքն սեւ ու ճերմակ ծնողացմէ յառաջ եկածներն (420,000), իսկ մնացածներն են Գաղղիացոցմէ ու Սպանիացոցմէ յառաջ եկած գաղթածիւններ, կան նաեւ Անգղիացիք, Գերմանացիք, եւ այլն: Տիրող կրօնն է հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքը: Բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքը վաճառականութենէ ի զատ երկրագործութիւն է, բայց իրենք ծոյլ ըլլալուն հիմայ շաքարի, խահուէի եւ ասոնց նման գաղթականութեան բերքերուն մշակութիւնը շատ ինկած է:

Հայդի կղզին 1492ին Կոլումպոս գտաւ, որ եւ մինչեւ տասնութութներորդ դարուն վերջերը միայն Սպանիացւոց ձեռքը մնաց, նոյն դարուն մէջերը Գաղղիացիք եկան ու հիւսիսային արեւմտեան դիւերը բռնեցին, եւ 1697ին Սպանիայի տէրութիւնն այն կողմերը բոլորովին Գաղղիացւոց թողուց, որոնք հոս գերիներու ձեռքով գաղթականութեան բերքերուն մշակութիւնը շատ յառաջ տարին: 1791ին մուլադներն ապստամբեցան ու Սեւերն ալ իրենց հետ միացրնելով շատ արիւնհեղութիւններ բրին, Գաղղիացւոց շատերը սպաննելէն ետեւ իրենց ապստամբութիւնն ամէն դի տարածեցին, մինչեւ 1794ին Գաղղիայի ազգային ժողովն անոնց ազատութիւն տուաւ, ու անոնց գլխաւորը՝ Գուսէն Լուվէրդուր սեւն իրենց զօրապետ ու գլուխ անուանեց: Ասոր ջանիւքը բոլոր կղզին 1801ին ինք զինք Գաղղիայի իշխանութենէ բոլորովին անկախ հրատարակելէն ետքը նոր սահմանադրութիւն մը դրաւ: Բայց Նաբոլէոն Ա. հոս զօրք խաւրելով կղզին նորէն Գաղղիայի իշխանութեան տակ առաւ. սակայն 1803ին նոր ապստամբութիւն մ'ելաւ, որով ամէն Գաղղիացիք ստիպեցան կղզին թողուլ երթալ: Ասոր վրայ Սեւերուն զօրապետը Տէսպլին 1804ին ինք զինք Յակոբ Ա. անուամբ կայսր հրատարակեց ու նոր սահմանադրութիւն մ'ալ տուաւ, բայց իր անդթութեամբն առելի ըլլալով՝ իր հպատակները զինքը սպաննեցին: Քիչ մը ետքը կղզւոյն հարաւային կողմերը Բեդիոն անուամբ մուլադ մը՝ մուլադներու հասարակապետութիւն մը կանգնեց, որուն ինքը գահերէց եղաւ, իսկ 1811ին սեւերուն գլուխը Հենրիկոս Գրիստափօր Սեւե-

րու տէրութիւն մը կանգնեց, ու ինք Հենրիկոս Ա. անուամբ թագաւորութեան թագ առաւ, եւ շատ ջանաց մուլաղներու հասարակապետութիւնն ալ իր թագաւորութեան հետ միացրնել. բայց երբ որ 1820ին իրեն դէմ ապստամբութիւն մ'ելաւ՝ ինք զինք սպաննեց: Իսկ իր հպատակները մուլաղներու հասարակապետութեան տակ մտան, որոնց հետ միացաւ նաեւ կղզւոյն մինչեւ ան ատեն Սպանիայի իշխանութեան տակ մնացող մասն ալ, եւ այսպէս բոլոր կղզւոյն վրայ մի միայն մուլաղներու հասարակապետութիւնը մնաց, որուն անկախութիւնը 1825ին Եւրոպայի տէրութիւններն ալ ընդունեցան. նոյն իսկ Գաղղիա ալ քիչ մը ատեն ընդդիմանալէն ետքը ընդունեցաւ, կղզեցոցմէ 150 միլիոն Փրանգ (իրը հատուցում մինչեւ ան ատեն կղզւոյն մշակութեան համար ըրած ջանիցը) վճարելու խոստումն առնելով: Սակայն երկրին մէջ շփոթութիւնները, ապստամբութիւնները, մանաւանդ 1843ին ընդհանուր ապստամբութիւն մը չէ թէ միայն կառավարութեան հապա սահմանադրութեան մէջ այլ եւ այլ փոփոխութիւններ պատճառեցին. մինչեւ նոյն տարւոյն վերջը՝ հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւն մը դրուելով կը կարծուէր որ խաղաղութիւնը հաստատեցաւ: Բայց երկու ամիս ետքը (1844) Ս. Տոմինկոյ քաղքին բնակիչները նոր ապստամբութիւն մը հանելով, ու կղզւոյն յառաջուան Սպանիայի տակ ըլլող մասին հետ միաբանելով զառ հասարակապետութիւն մը կանգնեցին Ս. Տոմինկոյ կամ Տոմինկեան անուամբ: Եւ թէպէտ Հայդիի կառավարութեան գլուխը կամ գահերէցը զանազան պատերազմներով ջանաց աս նոր Տոմինկեան հասարակապետութիւնը ջնջել, բայց ոչ իրեն ու ոչ իր յաջորդներուն յաջողեցաւ աս բանը, ուստի եւ այն երկրորդ նոր հասարակապետութիւնը կղզւոյն վրայ հաստատ մնաց: —

ԱՅԳԻԻ (Ս. Տոմինկոյէն զատուած) հասարակապետութիւնը՝ հիմայ կայսրութիւնը (իրը 700 քառ. մղ. երկիրով ու 740,000 բնակիչով) մինչեւ 1849 երկու սենեակներով՝ ծերակուտով ու պատգամաւորաց սենեկով մը կը կառավարուէր, եւ ունէր Գահերէց մը, որ մինչեւ ցմահ իր գործադիր իշխանութիւնը կը բանեցընէր: Բայց 1847ին ծերակոյտը՝ հասարակ ժողովրդեան մէջէն բարեբախտութեամբ մը աստիճան աստիճան յառաջացող՝ Սեւ մը Փաւտինոս Սուլուկ անուամբ իրեն Գահերէց ըրաւ, որն որ 60 տարեկան էր, ոչ կարդալ գիտէր եւ ոչ գրել, իսկ տէրութիւն մը կառավարելու արհեստէն ոչ

ինչ՝ կամ շատ քիչ բան կը հասկընար, բայց այլ եւ այլ հնարքներ բանեցընելով, ու զըպարտութիւններով կամ կեղծեալ յանցանքներ գանելով քանի մը զարհուրելի արիւնհեղութիւններ ընելուն, ամենուն վրայ անանկ ահ ու վախ մը ձգեց՝ որ վերջապէս իր միտքը դրածը գլուխ հանելով՝ 1849ին կայսր ընտրուեցաւ, եւ իբր Փաւստինոս Ա. անուամբ կայսրութիւնը կը վարէ: Թէպէտ եւ իր կայսերական կառավարութեան համար նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակեց, բայց ինքը բացարձակ իշխանութեամբ իր կառավարութիւնը յառաջ կը տանի: Աս սահմանադրութեան գլխաւոր կարգերն են. «Սպիտակ կամ գաղթածին մը Հայդիի կայսրութեան մէջ քաղաքացոյ իրաւունք չիկրնար ստանալ. քաղաքային ու կրօնական ազատութիւնն օրինօք երաշխաւորուած է, բայց հռոմէական-կաթողիկէ կրօնն առանձինն պաշտպանուած է, ու եկեղեցիներն եւ եկեղեցականք թոշակ կ'առնեն: Տպագրութիւնն ու կրթութիւնն ազատ է: Քաղաքային ծանր յանցանաց վրայ երգուելոց դատաստան մը կը դատէ: Այսրմէ անուանուած ծերակոյտ մը եւ հինգ տարւան համար ընտրուած անդամներէ բաղկացեալ խորհրդանոց մը երկրին կառավարութեան գործքերը կը հոգան: Այսերական պատիւը միայն էրիկ մարդկան կրնայ տրուիլ: Երէք պատասխանատու պաշտօնեաներ կան, որոնցմէ ի զատ կայ նաեւ Տէրութեան խորհուրդ մը ու ինը բարձր աստիճանի պաշտօնեաներ, զորոնք կայսրը կ'ընտրէ»: Ասոնք են Փաւստինոս Ա.ին տուած սահմանադրութեան գլխաւոր մասերը: — Զօրաց թիւը պատերազմի ատեն 20,000ի կը հասնի: Ծովային զօրութիւնն աննշան է: Տէրութեան զրամական վիճակը շատ աղէկ չէ: Բոլոր տէրութեան մէջ թէպէտ եւ ուղղափառ հաւատքը կը պահուի, բայց աս տեղաց սեւերն՝ նոյն իսկ կայսրն ու կայսրուհին արտաքոյ կարգի աւելորդապաշտութիւններու ետեւէ են: Այսեր տարեկան մուտքը՝ բաց ի հաստատուն երկիրներու եկամուտքէն՝ 150,000 կոբրոն ըսուած դահեկան՝ իբր 750,000 Փրանզ է, իսկ (Ատելինա) կայսրուհոյն մուտքը՝ իբր 250,000 Փրանզ: Այսրն ունի միայն երկու դուստր: Այսերանիստ քաղաքն է Բոբրո « Բրէն», որ հասարակապետութեան ատենը Բոբր Բէրլին-պէն կ'ըսուէր, եւ ունի 16,000 բնակիչ: Գաղղիա ու Անգղիա այս կայսրութիւնը ճանչցած ու ընդունած ըլլալով՝ իրենց հետ աղէկ առուտուր կ'ըլլայ, եւ երկրին բաւական օգտակար է:

Մ. Տոմինկոյ, կամ Տոմինկեան հասարակապետութիւնը:

Ինչպէս առաջ ըսինք՝ Ս. Տոմինկոյ 1844էն ետքը Հայդիի տերութենէ զատուած ինք իրեն կը կառավարուի: Թէպէտ եւ բոլոր կղզւոյն մէկ մեծ մասը (600 քառ. մղ.) գրաւած է, բայց իր բնակչաց թիւը միայն 200,000 է, որոնց ամենէն քիչ մասը Սեւեր են, իսկ մնացածը կէս մը խառն ցեղեր կամ մուլղաներ են ու կէս մը ճերմակներ: Կառավարութեան գլուխն է Գաճեւրէց մը, ու իր կարգաւորութիւնները բաւական գովելի ընթացքով մը յառաջ կ'երթան: Աս տեղաց սահմանադրութիւնը Հայդիի կայսերական սահմանադրութենէ աւելի կարգաւորեալ ու ազատական է, եւ օտարականաց քաղաքային իրաւունք ստանալու արգելքներ չի դնէ: Մայրաքաղաքն է Ս. Տոմինկոյ, որն որ առաջ բոլոր կղզւոյն գլխաւոր քաղաքն էր, 1494ին Տիմուռա ըլլալով, որուն գոթացի ձեւով շինուած մայր եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ 1794 Կոլումպոսի մարմինը կը պահուէր, ուսկից Գուպա կղզւոյն Հավանեսա մայրաքաղաքին մայր եկեղեցին տարուեցաւ, ուր Տիմայ փառաւոր գերեզմանի մը մէջ կը հանգչի:

Գ Լ Ո Ւ Թ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Ա Ջ Ա Տ Ե Ր Կ Ի Ր Ն Ե Ր

Հարստային Ամերիկայի ազատ Երկիրները:

1. ԲԱԳԱՎՈՐՆԻԱ կամ Մալեւլանեան Երկիր, Ամերիկայի ցամաքին վերջին հարաւային ծայրն է, Լա Բլադայի երկրին, Ադլանդեան ու մեծ Ովկիանոսին մէջ տեղը 22,000 քառ. մղան ընդարձակութեամբ: իր մէջէն կ'անցնին Անտեան լեռանց մասերը, որոնց խիստ բարձր գլուխները հոս հազիւ 6000 ոտքի կը հասնին, ու մէկ քանին հրաբուլու են: Ունի քանի մը մեծ գետեր, Ռիոյ Նելիոյ կամ Գուպա-Լեվոն, Գամարոնէս, Ս. Գրոնը, Կալէկոյ, եւ այլն: Եղանակը ամառուան մէջ ալ շատ խիստ է, իսկ ձմեռն երկայն ու ծանր եւ Եւրոպայի հիւսիսային երկիրներուն ձմեռուան նման: Գետինը շատ տեղ ընդարձակ անտառներով ծածկուած է, իսկ առանց անտառի ըլլող ընդարձակ դաշտերը (Բամբաս) միայն կենդանի արծեւր համար խոտ կը բերեն, որոնց վրայ բազմութիւ արջառ ու ձիեր վայրենի կենդա-

նինքնու պէս կ'արծին: Կան նաեւ ուրիշ Ամերիկայի վայրերի կենդանիներ ու թռչուններ: Բնակիչներն՝ որոնց թիւը ծանօթ չէ՝ ազատ Հնդիկներ են այլ եւ այլ ցեղերու բաժնած, որոնց մէկ ցեղը Գիլիի Հնդիկներուն ցեղակից է: Ամէն մէկ ցեղ իրեն առանձին ցեղապետ (Գաղջը) կ'ընտրէ, չէ թէ իրեն իշխելու՝ հապա խոհեմութեամբ ու խորհրդով իրեն առաջնորդելու համար: Առ հասարակ խոշոր մարդիկ են պղնձագոյն մարմնով, որոնք (արք ու կանայք) աղէկ ձի կը հեծնեն, որսորդութեամբ ու յափշտակութեամբ կ'ապրին, բայց երկրագործութեան ու խաշնարածութեան զբաղողներ ալ կան: Իրենց բնակարանները կենդանեաց մորթերէն շինուած վրաններ են, զորոնք ըստ ժամանակին տեղէ տեղ կը փոխեն: Հարաւային ծայրը՝ Մակելլանեան նեղուցին մօտ կը բնակին Բէշլերէս ըսուած ցեղը: — Եւրոպացիք հոս կու գան երբեմն մեծ նաւերով կէտ ձուկ ու փոկ (որենիդ րանասը) որսալու համար: —

2. ԱՐԱՍԱՆ, կամ Երկիր Հրոյ, երեք մեծ ու շատ մը պղտիկ կղզիներու խումբ մըն է՝ որն որ Ամերիկայի ցամաքէն՝ Բաղակոնիայէն՝ Մակելլանեան նեղուցով կամ անցքով միայն կը բաժնուի. ուստի եւ աս կղզիներու խումբը նաեւ Մակելլանեան Արտիպելագոֆոս կ'ըսուի: Ամենէն մեծ կղզին՝ որ եւ յատկապէս Երկիր Հրոյ կ'ըսուի՝ իր վրան գտնուող բազմաթիւ հրաբուլի լեւրանց պատճառաւ, 50 մղոնի չափ լայնութիւն ունի: Աս կղզիներուն գետինը թէպէտ եւ լեռներով ու ժայռերով լեցուն է, բայց տեղ տեղ բերրի դաշտեր, նաեւ մեծ ծառերով անտառներ ալ կան, ու ամառը (Գեկտեմբեր ու Յունուար ամիսներուն մէջ) աղուոր ու հոտաւէտ ծաղիկներով եւ գեղեցիկ խատով կը զարդարուի: Մեծ մեծ ձուկերէն ի զատ, որ են՝ ծովային սամոյր, ծովային առիւծ, ծովու արջ, փոկ, կէտ, եւ այլն, կը գտնուին խեցեւոր կենդանիներ ալ, որոնք բնակչաց հասարակ կերակուրն են: Իսկ ընտանի կենդանիներէն միայն շուն կը գտնուի: Բնակիչքն են իբր 2000 Բէշլերէս ըսուած ցեղը, որոնք պղտիկ մարմնով ու գլխով ու տղեղ դէմքով, բայց բնութեամբ շատ բարեսիրտ մարդիկ են ու քանի մը յաջողակութիւններ ունին, սակայն ցամեներին մարդկային կրթութեան նշան մը չունին: Իրենց հագուստը ծովային սամոյրի ու փոկի մորթերէն կը շինեն, եւ ձկնորսութեան կը զբաղին: — Հոս է Հորնի Գլուխը: —

3. ԱՐԱԽՅԻՆ ԲԵԻԵՌԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ: Հարբեւեռին ու հարաւային լայնութեան 60 աստիճանին մէջ՝ հարաւային Ամերիկայի ծայրն ըլլող կղզիներն են, որոնց շատն ետքի ատենները գտնուեցան ու անբնակ են, ու միայն հոս շատ

առատութեամբ գտնուող փոկերու համար նշանաւոր են, ուստի եւ ամէն տարի Անգղեացիք ու հիւսիսային Ամերիկացիք հոս կու գան աս ձկան ճարպն ու մորթը տանելու համար. ինչու որ հաստեղաց փոկերը հիւսիսային կողմիններուն պէս լերկ մորթ չունին՝ հապա աղուոր ու մուշտականման մորթ ունին, որն որ Քինացիք յարգի կը համարին, ու հատը 7—8 սպանիացի դահեկանով կը դնեն: Նաեւ ծովային փիղ, կէտ ու շատ տեսակ ծովային խիստ մեծ ու զարմանալի ձեւով թռչուններ կան, որոնցմէ երկու տեսակը՝ Բէնիկէ կամ պարարտահաւ ու Ալպալեան չի ըսուած՝ շատ խոշոր են. ետքինները թեւերնին տարածելու ըլլան՝ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը՝ 12 մինչեւ 17 ոտնաչափ ընդարձակութիւն ունին: Աս կղզիներուն գլխաւորներն են՝ Ա. Հարաւային Գեորգիա, որուն աս անունը Գուգ նաւապետը տուաւ. բոլորովին ձիւնով ծածկած է, ուստի եւ ամենեւին ցամաքային կենդանի չունի: Բ. Անտարկիկանոս, քանի մը կղզիներու խումբ է, միշտ ձիւնով ու մշուշով ծածկած, առանց տնկոց ու կենդանեաց. ուր շատ յաճախ Հարաւայց կը տեսնուի. Գ. Հարաւային Որգոս կամ Որգոնէ կղզեաց խումբը, որոնց գլխաւորն է Բոննոս, ամէնքն ալ լեռնային ու ժայռուտ են. Գ. Հարաւային (Նոր) Շէրլանդիա, մեծ ու պղտիկ կղզեաց խումբ մըն է, որոնց վրայ 6—7 հազար ոտք բարձրութեամբ անմերձենալի ժայռեր լեցուն են: Վերեւայ թէ ատենօք շատ հրաբուլիս լեռներ ունեցեր են, որովհետեւ հիմայ ամէն դի շատ հրափոփուր (լաւա) կը տեսնուի. բայց խոտէն ուրիշ տունկ չեն բերեր: Աս տեղաց ծովուն մէջ կը գտնուին շատ տեսակ փոկեր, որոնց մէկ տեսակը շատ աղուոր շագանակագոյն մորթ կամ մուշտակ ունի, ու մէկ տեսակն ալ, որ ծովային փիղ կ'ըսուի, 24 ոտք երկայնութիւն ունի: — Աս կղզիներէն զատ մինչեւ ետքի տարիները անգղիացի, ամերիկացի ու ռուս նաւապետներն այլ եւ այլ կղզեաց խումբեր գտան ու կը գտնեն. մինչեւ անծայր կղզի մ'ալ տեսնելով՝ իբր հաստատուն կարծիք կը դրուի թէ նոր ցամաք երկիր մ'ըլլայ:

Հիւսիսային Ամերիկայի սպառ երկիրները:

Հիւսիսային Ամերիկայի վերջին ծայրն ըլլող իբր ազատ տեղ՝ միայն Արեւմտեան կը դնենք, վասն զի ոմանց հոս հիւսիսային Ամերիկայի մէջ գրած Շէրլանդիան ըստ ճիշդ զննութեանց Եւրոպայի՝ այսինքն Ռուսաց Եւրոպական մասին կը վերաբերի:

Իսկ հիւսիսային բեւեռին մօտ՝ սառնապատ ծովուն եզերքին վրայ բլրոլ տեղերն ալ ըստ մասին Բուսաց ու ըստ մասին Անգղիացւոց իշխանութեան տակ են: —

ԱՐԷՕՆԼԱՆԻԱ: Աս երկիրը (20—30,000 քառ. մղ. մեծութեամբ) 59 աստիճանէ հիւսիսային լայնութեան մինչեւ 80 աստ. եւ գուցէ ալ առաջ դէպ ի հիւսիսային բեւեռը կը տարածի. ու Անգղիացւոց Պաֆֆինի երկրին հետ Պաֆֆինի խորշն ու Տալէսի անցքը կը կազմէ: Գետինն ըստ մեծի մասին ժայռեր ու լեռներ են մշտնջենաւոր սառուցի մէջ, որն որ մըլաններով հեռու ծովու վրայ մասնաւոր պայծառութիւն մը կը տարածէ: Իր արեւմտեան եզերքն արեւելեանէն քիչ մը նուազ ցրտութիւն ունի, ուր եւ բուսական աճողութեան նշաններ կը տեսնուին: Երբ որ տասներորդ դարուն մէջերն Իսլանդացիք ու Նորվեգիացիք աս երկրին արեւելեան եզերքը գտան՝ թարմ կանանչ խոտ տեսնելով վրան անիկայ Արեւմտեան (կամ Արեւմտեան, այսինքն կանանչ երկիր) անուանեցին, բայց հիմակ աս կողմն՝ ինչպէս ըսինք՝ ամենեւին կանանչ չկայ, մերկ ժայռեր են: Եղանակը հարաւային կողմերն ալ արտաքոյ կարգի ցուրտ է. 65 լայնութեան աստիճանի տակ սնդիկը միշտ սառած կը մնայ. բայց ամառը (երբեմն Մարտէն մինչեւ Սեպտեմբեր) օդն այնչափ բարեխառն կ'ըլլայ՝ որ բնակիչքը բաց տեղ վրաններու տակ կրնան բնակիլ, որովհետեւ ձմեռն ասոնց բնակարանները գետնի տակ են, որոնց ամէն կողմերը մորթերով կամ մուշտակներով կը պատեն: Թէպէտ եւ ցուրտն այսչափ սաստիկ է, սակայն հիւսիսային կողմերն երբեմն առատ խոտ կը բուսնի, իսկ հարաւային կողմերը թուփի նման ծառեր յառաջ կու գան, նաեւ գետնախնձոր ու կանաչեղէն կ'ըլլայ: Հանքերէն ունի ակնվանի, կտաւաքար կամ անկէզ քար, օձակուճ (Երևան մերթ), պղինձ, հանքային ածուխ, եւ այլն. նաեւ ջերմուկք կամ տակ ջրեր: Անդանիներէն ունի առատ ձուկ՝ մանաւանդ փոկ կամ ծովային որթ, որն որ բնակչաց ամէն պիտոյքը կը մատակարարէ, կերակուր, հագուստ, լոյս (իր ճարպովը) ու բնակարան (իր մորթովը), սոյնպէս առատ է եւ կէտ ձուկը (պալեւա), որուն պատճառաւ շատ Անգղիացիք, Գանիացիք, Հոլանդացիք, Գերմանացիք ու Գաղղիացիք հոս կու գան: Նաեւ ծովային թռչուն շատ կայ: Ընտանի չորքոտանիներէն միայն շուն կը գտնուի, որն որ բալխիր քաշելու աղէկ կը ծառայէ. իսկ վայրենիներէն կան՝ սառուցի արջ, ազուէս, նապաստակ, սպիտակ աքիս (Գաֆոս), տեսակ մը վայրի եղջերու, եւ այլն: Գանիացիք նաեւ արջառ ու ոչխար բերին հոս:

Ինակիչքն են ըստ մեծի մասին Եսթիմոս ըսուած ժողովուրդը, (զորոնք Եւրոպացիք հասարակօրէն Արէօնլանդիացի կ'անուանեն,) պզտիկ, մթին դեղնագոյն ու զօրաւոր մարմնով, պզտիկ բայց բարեձեւ ոտուրներով ու ձեռուրներով, սեւ աչուրներով, սեւ ու թանձր մազով ու հաստ շրթուներով մարդիկ են, բնութեամբ բարեսիրտ, անկեղծ, զուարթ, բայց անհոգ ու ծոյլ, հայրենասէր, զաւակասէր ու ծնողասէր են: Իրենց վրանները, գետնափոր (ձմերուան) բնակարանները, հազուստները, սահնակներն ու նաւակները շինելու մէջ շատ յաջողակութիւն կը ցուցնեն: Արովհետեւ ասոնք ազատ կամ ինքնիշխան կ'ապրին, իրենց թիւը ճիշդ չի գիտցուիր, բայց հասարակօրէն 20—25,000 կը սեպուի: Ասոնցմէ ի զատ կան Գանիացիք, Գերմանացիք՝ կամ Պոհեմիացի եղբարք կամ Հէրնհուդեան անուանեալ ազանդաւորք, նաեւ խառն ցեղեր՝ այսինքն Եւրոպացիէ ու Եսթիմոսէ ծնածներ. ամէնքը մէկտեղ իբր 8000 հոգի: Եսթիմոսներն սրսորդութեան, ձկնորսութեան ու մանաւանդ ծովային որթու որսի կը զբաղին: Հիմայ քրիստոնէութեան դարձած Եսթիմոսներուն թիւը 7000ի կը հասնի, որոնցմէ 2000ի չափը Հէրնհուդեանք իրենց ազանդին դարձուցին, իսկ մնացածը Գանիացիք դարձուցած են:

Արէօնլանդիա տասներորդ դարուն մէջ Իսլանդացիներէն գտնուելէն ետքը՝ 1124ին Նորվեգիայէն իր առաջին եպիսկոպոսն ընդունեցաւ, ու 1264ին նոյն երկրին հետ քաղաքականապէս միացաւ: Արեւմտեան սահմանին վրայ 1379ին չորս եկեղեցի կար, իսկ Արեւելեան սահմանին մէջ տասնումէկ եկեղեցի ու չորս վանք. մայր եկեղեցին Կարտար աւանին մէջ էր: Բայց գրեթէ նոյն տարիներն աս Արեւելեան սահմանին մէջ բուն տեղացի հեթանոս Եսթիմոսները քրիստոնէայ գաղթականներուն վրայ եկան ու զամէնքը ոպաննեցին: Անկից ետքն աս կողման հետ Եւրոպացւոց երթեւեկը դադարեցաւ: Բայց 1721ին Գանիացիք Արեւմտեան սահմանին կամ եզերաց վրայ գաղթականութիւններ հաստատեցին, ու նորվեգիացի քարոզիչներ տեղացիները բողոքական կրօնի դարձուցին. անանկ որ հիմայ Գանիացւոց գաղթականութեան տեղերը խիստ քիչ հեթանոս Եսթիմոս կը գտնուի: Աս հեթանոսներն երկու բարձրագոյն հոգիներու ու խել մը ստորին հոգիներու կը հաւատան, նաեւ կը դնեն՝ թէ մարդ մահուրնէ ետքն անդին երկրաւոր կենաց նման կեանք մը պիտ'որ ունենայ: — Գանիայի տերութիւնը թէպէտ եւ Արէօնլանդիա իբր իր ստացուածը կը համարի, բայց անոր կառավարութեան համար ամենեւին

հոգ չունի. միայն հոն տեղէն եկած ձկան ճարպին, փոկի կաշւոյ եւ ուրիշ քանի մը վաճառներու առուտուրին, քիչ մ'ալ քրիստոնէութեան տարածման միտ կը դնէ: Աւստի եւ երկու վերակացունք կամ ոստիկաններ ունի հոս, (որոնք հասարակօրէն եկեղեցական են,) եկող գացող կամ գաղթականութեամբ մնացող վաճառականներուն վրայ հսկելու ու կրէօնլանտացիները պաշտպանելու համար: Աւրիշ կողմանէ թէ քրիստոնէայ ու թէ հեթանոս կրէօնլանտացիք անկախութեամբ կ'ապրին. ամէն մէկ գերդաստանին մեծը կամ հայրը իր գլուխն է, որուն հրամանին ան գերդաստանին ամէն անձինքը կը հնազանդին: Բուեռային երկրին կողմերն ըլլող Եսգիմոսներն ընդհանուր գլուխ մ'ունին, որ կը նստի Բէրոլլագ աւանը:

Ղանիացւոց գաղթականութեան տեղերը Արեւմտեան եզերաց վրայ են իբր 186 քառ. մղոն երկիր. ու կը բաժնուին հարաւային ոստիկանութիւն ու հիւսիսային ոստիկանութիւն. առջինին մէջ կան վեց առուտուրի սահման կամ վեճակ, իսկ երկրորդին մէջ եօթը վեճակ այլ եւ այլ անուամբ, (Եռ-Էանէն-հապ, Կոսհապ, Հոլլո-այնպորթ, Ելեթե-սօֆնոթ, Եաֆոպսահալն, Ուե-նագ, եւ այլն): —

Աստի ազատ բնակիչներէն ի զատ կան նաեւ Ամերիկայի այլ եւ այլ կողմերը, մանաւանդ Եւրոպացւոց ձեռքն ըլլող տեղերուն մէջ քանի մը աղաք ցեղեր, Արա-գոնէանէ, Մարոններ, եւ այլն, որոնք իրենց առանձին ազատ երկիրներուն մէջ ինքն-իշխան ու անկախ կ'ապրին, ինչպէս իրենց տեղերը համառօտի սիշատակած ենք:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Պ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

Ի՞նչըր Ամերիկայի մասերն ատեն ատեն Եւրոպացոցմէ գտնուած ըլլալով, թէ հիւսիսային թէ հարաւային ու թէ միջին մասին մէջ՝ նաւապետ կամ ճամբորդ մը՝ որ առջե հեղ տեղ մը կամ կղզի մը կը գտներ՝ իր տէրութեան անուամբը կը գրաւէր. ու այն տէրութիւնը նոյն տեղն իր իշխանութեան տակ առնելով՝ այլ եւ այլ պաշտօնատէրներու (փոխադրանքու, կուսակալներու, ոստիկաններու) ձեռքով կը կառավարէր: Ի սկզբանէ հետէ Սպանիացիք ամենէն շատ տեղ իրենց իշխանութեան տակ ունէին, բայց անոնց մեծ մասը մինչեւ հիմայ

կորսընցուցին, ինչպէս տեսանք. սոյնպէս եւ Բորդուկայցիք աւելջ մեծատարած Պրազիլիայի տէր էին, բայց հիմայ անիկակ ինք իրեն կայսրութիւն է. եւ Բորդուկայցիք հիմակ Ամերիկայի մէջ ամենեւին երկիր չունին: Նաեւ Անգղիացիք թէպէտ եւ հիմայ հոս ամէն Եւրոպայի տէրութիւններէն աւելի ընդարձակ ու բազմամարդ տեղեր ունին, սակայն առաջուան հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունեցած նահանգները կորսուցուցին: Իսկ միւս տէրութիւններէն Գաղղիացիք, Գանիացիք, Շուեաք, Հոլանդիացիք ու Ռուսք ատեն ատեն քանի մը տեղերու տէր ու իշխող եղան: Ասոնց ամենուն հիմակ ունեցած տեղերուն վրայ համարուտ տեսութիւն մ'ընենք:

Ա

Հիսսիսային Ամերիկայի մէջ

1. ԵՆԳՂԻԱՅԻՈՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Որովհետեւ Անգղիացիք Ամերիկայի բոլոր դէպ ի հիւսիսային բեւեռն բլուղ երկիրները՝ Արեօնլանդիայէն ի զատ՝ գտան, ու Գանատային արեւմտեան ու հիւսիսային արեւմտեան գիերուն տեղերը՝ իբր մուշտակի կենդանիներու առատ որսի կայարան մը միշտ իրենց ձեռքը կը բռնեն ու հոն տեղերը բազմաթիւ մթերանոցներ (մուշտակներու, եւ այլն,) հաստատած են, անոր համար հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգներուն, հիւսիսային բեւեռին, ինչպէս նաեւ Ռուսաց Ամերիկային ու Արեօնլանդիային մէջ տեղն բլուղ ընդարձակատարած երկիրն անոնց ստացուածն ու իշխանութեան տակ կը սեպուի: Այսչափ տեղւոյն բնակչաց թիւը՝ (ազատ Հնդիկներն ու Եսգիմոսները գուրս հանելով) 2,472,000 կը համարուի, բայց ասոնց միայն 2,372,000 սա վերը յիշուած ընդարձակ երկրին գաղթականութեանց մէջ են. իսկ մնացած հարիւր հազարը ուրիշ տեղերու բնակիչներն են:

Աս երկիրներու կամ գաղթականութեանց գլխաւոր մասերը հետեւեալներն են:

1. Կայբարոր, 24,500 ք. մղ. թերակղզի մըն է, ձիւնապատ լեռներով. ունի պզտիկ ծառերու անտառներ: Իր մուշտակ տուող կենդանիներն են՝ քանի մը տեսակ եղջերուի նման խոշոր ու բահածեւ եղջիւրներով անասուններ, մուշկ եղ, աղուէս, լուսանն (վաշակ), արջ, գայլ, սամուր, ծովային սամուր, եւ այլն, որոնց մուշտակներն հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ամենէն ընտիր են: Իսկ ուտելու ձուկերն, փոկերն ու ձողածուկը (պոպոնալա, միդիոք պոպոնալա) առատ են, որոնց որսին համար շատ

Ամերիկացիք ու Եւրոպացիք հոս կու գան: Ընտանի կենդանի-
ներէն միայն շուն կայ: — Հոստեղաց գլխաւոր հանքն է Լապրա-
րորի քար ու տեսակ մը կապարաքար, որոնք առջի հեղ հոս
գտնուեալն՝ իր անուամբը կը նշանակուին: — Բնակիչքն (իբր
7000) են Հնդիկք, Եսգիմոսներ ու սակաւաթիւ Եւրոպացիք:
Հնդիկք գաղղիացի քահանայից ձեռքով քրիստոնէութեան
գարձած են ու ձկնորսութեամբ եւ որսով կ'ապրին, եւ Հուտ-
տանի խորշն ընկերութեան հետ մուշտակի առուտուր կ'ընեն:
Ասոնց ու Եսգիմոսներուն մէջ մշտնջենաւոր կռիւ մը կը տիրէ: —

Հիւսիսային Բե-եռի երկիրներ: Լապրատորին, հիւսիսային
բեւեռին, Պաֆֆինի խորշն ու Ռուսաց հիւս. Ամերիկայի մէջ
տեղի երկիրն է, որուն այլ եւ այլ մասերն են: Պաֆֆինի երկիր,
Հիւսիսային Տեվոն, Հիւսիսային Գեորգեան կղզի, Մելմելլ, եւ
քանի մը ուրիշ կղզիներ, որոնց ամենուն բնակիչքն Եսգիմոս-
ներ են: — Պաֆֆինի երկիրը 230 մղոն երկայնութեամբ կղզի մըն
է, որուն ներսերը թէպէտ դեռ այնչափ ծանօթ չեն, բայց հե-
ռուանց մէջը բարձր լեռներ կ'երեւան. հարաւային դիերը քա-
նի մը տունկեր կ'աճին: Իր գլխաւոր հանքն է ածխաքար կամ
հանքային ածուխ. իր ծովուն մէջ մեծ ձուկեր, կէտ, փոկ, եւ
այլն կը գտնուին, որոնց որսին կը զբաղին կղզւոյն բնակիչները: —

Մըր Ռ-էլ, Լապրատորի չափ ընդարձակութեամբ երկիր
է, որուն հիւսիսային մասը՝ եղանակը շատ ցուրտ ու գետինն
անբեր ըլլալուն համար՝ բնակիչ չունի. իսկ հարաւային մասին
եղանակը քիչ մը տանելի է, երկիրն ալ բերքեր ունի, անտառ-
ներ, կանաչեղէն, ու շատ մը մուշտակ տուող կենդանիներ,
մանաւանդ կուղը (հոնդոն), սպիտակ սքիս, եւ այլն. որոնց
համար Եւրոպացիք հոս կու գան: Թէպէտ եւ կէտ ձուկ շատ
չկայ, բայց ծովային սամոյր ու ծովու որթ եւ ուրիշ շատ տե-
սակ ձուկեր կան: — Բնակիչքն են քանի մը հարիւր Եւրոպա-
ցիք, որոնք հոս ըլլող Հոնդոն խորշին Ընկերութեան պաշտօնա-
տէրները, ծառաներն ու զինուորներն են: Ասիկայ՝ 1670ին
Լոնտոն հաստատուած վաճառականաց ընկերութիւն մըն է,
որուն Անգղիայի տէրութիւնն իրաւունք տուած է՝ Հուտտանի
խորշն քովի երկիրներն ու անոր մօտերը գաղթականութիւն-
ներ զնել ու մուշտակի վաճառականութիւն ընել, որ ի սկզբանէ
հետէ շատ մեծ շահով յաւաջ կ'երթայ: Իսկ հասարակ բնակիչ-
ներն են իբր 12—16,000 Հնդիկ, ու իբր 3000 Եսգիմոս: Երկրին
գլխաւոր տեղն է Եորթֆլըրը, ուր Անգղիայի տէրութենէ գրուած
բոլոր աս տեղերուն կուսակալը կը նստի: Կան ուրիշ տեղեր ալ,
առանձինն վաճառաց մանաւանդ մուշտակի մթերանոցներ: —

Արեւմտեան Մէլբորնէայ: Հիւս. Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց սահմանին ու սառուցեալ ծովուն մէջ տեղի երկիրն է իբր 150,000 քառ. մղ. որուն եղանակը երկրին դիրքին համեմատ արտաքոյ կարգի խիստ ցուրտ է, միայն հարաւային գիւրը քիչ մը կը բարեխառնի: Ի վերայ այսր ամենայնի Մայիս ամիսն անցածին պէս՝ բերրի եղած տեղերը՝ տունկերն արտաքոյ կարգի շուտով կ'աճին. իսկ Յուլիոսի մէջ տաքը շատ սաստիկ կ'ըլայ: Երկրին մէջ ըլլող գետերուն ու ծովին վրայ մինչեւ Սեպտեմբեր ամիսը նաւեր կը քալեն, անկից ետքը ջուրերը կը սկսին սառիլ: Հարաւային գիւրը պզտիկ ծառերու անտառներ կան: Իսկ կենդանիներէն թէ մուշտակի ու թէ ուտելու համար խիստ շատ բողմուժիւն կայ, ինչպէս նաեւ մեծ ձուկեր: Բնակիչքն երկրին մեծութեան նայելով շատ քիչ են, որոնք են Հնդիկք, Եսպիմուք ու Եւրոպացիք. սս ետքիները միայն Հուտսոն խորշի ընկերութեան գործքերուն համար հոս կը կենան. որոնց Հնդիկները իրենց սրացած կենդանիները կը ծախեն, կամ զենքի, կապարի, վառօդի, օղիի, շաքարօղիի, ծխախոտի, գանակի ու զգեստեղէնաց հետ կը փոխեն: Աս տեղաց բնակիչներն ինչպէս նաեւ ընկերութեան գործքերն եւ մթերանոցներն ալ Եորգֆրոդի անգղիացի կուսակալին իշխանութեան տակ են: Հոստեղաց երեւելի տեղերը կ'անուանին՝ Փրանսիէն-Քրոք, Կոան-Բորդաժ, Արեւմտեան Գալիփոնիս, եւ այլն: Ծովեղերաց մօտ կան շատ մը կղզիներ: —

Գաննաթա: Անգղիացոց հիւսիսային Ամերիկայի երկիրներուն մէջ գլխաւորն է, 16,400 քառ. մղն երկիրով, Ս. Լաւրենտիոս գետին ձախ գին ու Ոնդարիոն՝ Հուրոն եւ Էրի ծովակներուն քով. որ եւ կը բաժնուի Վերին ու Ստորին Գաննաթա: Ունի իբր երկու միլիոն բնակիչ, որոնցմէ 700,000 Գաննաթացիք՝ այս ինքն հին ատենները հոս եկող Գաղղիացոց սերունդներն են, 500,000 Անգղիացիք, այսինքն Անգղիացոցմէ յառաջ եկածներ. իսկ 16,000 բուն տեղացիք կամ Հնդիկք են: Եղանակը՝ ձմեռը սաստիկ ցուրտ ու ամառը սաստիկ տաք է. Գարունն ու աշունը միայն քանի մը շաբաթ կը տեւեն: Գետինն ըստ մեծի մասին բերրի է, ու չմշակուած տեղերն՝ ընտիր կաղնիի, շոճի (լաճ) ու եղելիինի (խօփնար) անտառներ կան, որոնցմէ Անգղիացիք աղէկ նաւու փայտ կը հանեն. կան նաեւ ուրիշ շատ տեսակ ծառեր: Արմաիքն ամէն տեղ աղէկ կը յաջողին, բայց աւելի Ստորին Գաննաթայի մէջ: Ընտանի կենդանիներն Եւրոպայէն հոս բերուած են, իսկ վայրենի կամ մուշտակի կենդանիները վերը յիշուած մասերուն մէջ եղածներուն նման են: Չուկն ու

թուշուներն ալ շատ են, վայրի հնդկահաւերն՝ (որոնց բուն հայ-
 րենիքն Ամերիկա է,) մեծ մեծ երամներով մէկ տեղ ժողոված
 կ'ապրին ու արտաքոյ կարգի խոշոր կ'ըլլան, մինչեւ մէկ հատն
 երբեմն կէս կենդինար կը կշռէ: Ամենէն աւելի շատ գտնուող
 թուշունը հոս անհամար աղանիներ են. անանկ որ՝ աղանեաց
 չու մը չորս ժամէն աւելի կը քշէ ու իբր մէկ քաւորդ մըն
 լայնութեամբ տեղ կը բռնէ: Հեղ մը ոմանք այսպիսի մեծ ե-
 րամի մը թիւը համրելով գտան՝ որ 2230 միլիոն ու 272,000
 հատի կը հասնէր: Երբեմն մէկ հրացանի նետուածքով 30—40
 հատ կ'իյնան, շատ հեղ նաեւ հաստ բիրով կը զարնուին եւ
 մեծ ուռկաններով կը բռնուին: — Գանատայի վաճառակա-
 նութիւնն՝ որն որ ըստ մասին Հնդիկներու եւ ըստ մասին Անդ-
 ղիայի ու հիւսիսային Ամերիկայի հետ կ'ըլլայ՝ շատ շահաւոր է.
 դուրս տարուած վաճառքն են՝ նաւի ու շէնքի փայտ, տախ-
 տակ, մուշտակ, ցորեն, ալիւր, եւ այլն: — Գանատա Գաղղիա-
 ցիք 1508ին գտնելէն ետքը՝ տասնութութներորդ դարուն մէջ
 սկսան հոն գաղթականներ խաւրել: 1755ին Գաղղիայի ու Անդ-
 ղիայի մէջ եղած կռուոյն առեն Անդղիացիք Գանատա առին,
 ու 1763ին Փարիզ եղած դաշնոյ զօրութեամբ իրենց ձեռքը
 մնաց: Ան տոններէն սկսած կառավարութեան մէջ քանի մը
 փոփոխութիւններ ըլլալէն ու երկիրը վերին ու Սորոյին Գանատա
 (առջինը՝ 540,000, իսկ ետքինը՝ 710,000 բնակիչով,) բաժ-
 նուելէն ետքը՝ վերջապէս 1840ին հաստատ կարգ մը դրուելով՝
 երկու մասն ալ մէկտեղ Անդղիայէն անուանուած կուռակալի
 մը տակ ձգուեցան. եւ ունին օրէնագիր խորհրդանոց ու պատ-
 դամաւորաց սենեակ մը, որուն նիստերուն տեղն է վերին Գա-
 նատայի գլխաւոր քաղաքը Գինիպըն, որ ունի 5000 բնակիչ:
 Բոլոր բնակչաց մէջէն Անդղիացիք եւ ուրիշ մէկ փոքր մասը
 բողոքական են, իսկ Գանատացիք կամ Գաղղիացոց յաջորդ-
 ներն, Իրլանդացիք ու քրիստոնեաց Հնդիկք հռոմէական կա-
 թողիկէ կրօնն ունին: Քանի մը մեծ քաղաքներն են. Գոն-կոլէտ,
 Ստորին Գանատայի մայրաքաղաքն է 35,000 բնակիչով. Ս. Թո-
 մաս, Գամուրաս, Դրոս-Ուիլէր, Շերդրոս ու Մոնտեալ 42,000
 բնակիչով, որուն եկեղեցիներուն մէկը՝ որ 1829ին շինուեցաւ՝
 հիւսիսային Ամերիկայի մէջ եղող մեծ եկեղեցիներուն մէկն է:
 Գինիպըն՝ վերին Գանատայի հիմակուան մայրաքաղաքը, Գո-
 րոնդոյ (Եորէ) յառաջուան մայրաքաղաքը 15,000 բնակիչով,
 Գրոնդիլ, Նիակարա ու Ֆլորո Ուիլէամ, որ բոլոր հիւսիսային
 Ամերիկայի մուշտակներուն գլխաւոր մթերանոցը կամ վաճա-
 րաատեղին է, ուր ամէն տարի Հուլիանի խորին ընկերութեան

ամէն պաշտօնատէրները, սպասաւորներն ու որսորդները կը ժողովին ու իրենց վաճառքը կը բերեն եւ ուրիշ վաճառքներու հետ կը փոխեն: Աս տօնավաճառին ատենը՝ Մայիսի եաքերէն մինչեւ Օգոստոսի վերջը՝ հոս իբր բարեկենդանի ժամանակ կը սեպուի որսորդաց ու պաշտօնատեարց համար, ուր եւ աս ատենները կը տեսնուին երկրի հինգ մասէն ալ վաճառականներ: —

Նոր Պատանշվայի: Ս. Լաւրենտիոսի ծոցին քովն ու Միաբանեալ նահանգաց արեւելեան դին՝ 1320 քառ. մղոն երկիրով գաղթականութիւն է. ունի 156,000 բնակիչ, որոնք ըստ մեծի մասին Եւրոպացոցմէ, այսինքն Անգղիացիներէն, Գերմանացիներէն ու Գաղղիացիներէն յառաջ եկած են. միայն 2000ի չափ Հնդիկք կան, որոնց ամէնն ալ քրիստոնեայ են: Աս ազգերուն համեմատ բնակչաց մէջէն ոմանք հռոմէական կաթողիկէ կրօնն ունին, իսկ ոմանք բողոքականութեան մէջ են. եւ ամէն մէկն իր եկեղեցիներն ունի: — Եղանակին ու գետնին հանգամանքը եւ բերքը Գանատայինն նման են: Առուտուրը բանուկ է: Հոս ալ Անգղիայէն գրուած մասնաւոր կուսակալ մը կայ, որն որ զինուորական գործոց մէջ Գանատայի բնգհանուր կուսակալին տակն է, եւ կը նստի Փաւտիլիոսի քաղաքը, որ բոլոր երկրին մայրաքաղաքն է: —

Նոր Սիւլիա: Յառաջ կ'ըսուէր Ափարիա, 762 քառ. մղոն տեղ է երկու մաս բաժնած, մէկը թերակղզի է ու միւսը Գափ Պրեդը՝ կղզին, ունի իբր 200,000 բնակիչ՝ որոնք Նոր Պաււնշվայիին պէս Եւրոպացոց սերունդներ են: Արօնի կողմանէ Նոր Պաււնշվայիցիներուն պէս են: — Եղանակը Գանատայինէն աւելի բարեխառն է, եւ օրէ օր երկիրն աւելի մշակուելուն աւելի եւս կը բարեխառնի: Առուտունն աղէկ է: Հոս ալ մասնաւոր կուսակալ մը կայ Նոր Պաււնշվայիինն նման, որ կը նստի Հալիֆա քաղաքը, որ է երկրին գլխաւոր տեղը՝ 20,000 բնակիչով: Մէկալ քաղաքներն են Լիւնէպուրի շատ մը գերմանացի բնակիչներով, Անապուլիս, Ունիլըր ու Սիլիէ, որ Գափ Պրեդըն կղզւոյն գլխաւոր քաղաքն է շատ աղէկ նաւահանգստով մը: —

Իշիան Երոսարդ: 100 քառ. մղոն մեծութեամբ կղզի մըն է 50,000 բնակիչով, որոնք ըստ մեծի մասին Անգղիացիներէն, Սկովտիացիներէն ու Իրլանդացիներէն յառաջ եկած են, միայն իբր 4000 Ագաղիացիներ կամ Գաղղիացոց սերունդներ կան: — Եղանակը շատ առողջ է: Կառավարութիւնը վերը յիշուած տեղերուն նման է: Գլխաւոր քաղաքն է Շարլոթթիլիոս: Աս կղզին նշանաւոր է իր առատ ձողաձուկին (պափփա-

լա,) ու փոկին համար, որոնց որտարգութեան անթիւ մարդիկ կը զբաղին: —

Վոր Ֆոնստրանդիա (Նոր Երկիր): 2090 քառ. մղ. մեծութեամբ կղզի մըն է միայն նեղուցով մը Լապրատորէն բաժնած, ու Անգղիացեաց հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունեցած երկիրնեւրուն Եւրոպայի (Իրլանդիայի) ամենէն մօտ ըլլող կղզին է: Ունի 96,500 բնակիչ, որոնք Անգղիացիներէն ու Իրլանդացիներէն յառաջ եկած են, մէկ մասը հռոմէական-կաթողիկէ կրօնն ունի, իսկ մէկ մասը Անգղիական եկեղեցեաց ու բողոքականութեան մէջ է: — Գետինն մեծ մասը լեռնային ու մշակութեան անյարմար ըլլալուն՝ այնչափ բերք չունի: Իր հարբստութիւնը մուշտակի կենդանիներէն ի զատ՝ փոկն է, բայց աւելի ձողաձուկ անբաւ առատութեամբ կը գտնուի, որուն որսին ու պատրաստութեան համար հարիւրաւոր տարիներէն ի վեր հազարաւոր մարդիկ Եւրոպայի գրեթէ ամէն ազգերէն, Հոլանտացիք, Գանիացիք, Գերմանացիք, գլխաւորապէս հիւսիսային Ամերիկացիք, Անգղիացիք ու Գաղղիացիք կու գան: Աս ետքի երեք ազգաց որսացած ձուկերը հասարակօրէն 4—5 միլիոն կենդինարի կը հասնի: Աս կղզին առաջ զինուորական պաշտօնակալաց տակ էր. բայց հիմայ յատուկ կուսակալ ունի, որ Լապրատորն ու մօտաւոր կղզիներն ալ կը կառավարէ ու զինուորական դործոց մէջ Գանատայի ընդհանուր կուսակալին տակն է: Կը նստի Ս. Յովնան (Ս. Ճոնն) քաղաքը, որ կղզւոյն գլխաւոր տեղն է 15,000 բնակիչով: —

Պերտորեան (Սոմերեան) կղզիներ. իբր 6 քառ. մղոն երկիրով հինգ մարդաբնակ ու շատ մ'ալ անբնակ կղզիներ են. 10,000 բնակիչով, որոնց մէկ մասը Անգղիացեաց սերունդներ են, մէկ մասը պատժոց համար հոս պքսորուածներ են, իսկ մնացածն ազատ տեղացիներ: — Եղանակը միշտ տաք է՝ բայց առողջ չէ: Գետինը կը բերէ ուրիշ բոյսերէն զատ նաեւ խահուէ, ծխախոտ, լեզակ, բամպակ, եւ այլն: Գլխաւոր տեղն է Ս. Գեորգ քաղաքը համանուն կղզւոյն վրայ, ուր աս կղզեաց կուսակալը կը նստի:

2. ՈՒՈՒՍԱՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Ռուսաց Ամերիկան՝ հասարակօրէն Ռուսաց կիսխային արեւմտեան ծովափէրէ կ'ըսուի, որովհետեւ Ամերիկայի վերջին հիւսիսային արեւմտեան ծայրը կը բովանդակէ, Անգղիացեաց հիւսիսային Ամերիկայի հետ սահմանակից է՝ Գամչադգեան ծովուն ու Պերինկի նեղուցին արեւելեան դին՝ 24,000 (ըստ այլոց միայն՝ 17,500) քառ. մղոն երկիրով ու 61,000 բնակիչով, որոնց մէջ միայն իբր 8000

բուն Ռուսք են, իսկ մնացածները բուն տեղացիք են՝ ըստ մասին Եզգիմուններ, ու ըստ մասին այլ եւ այլ ցեղ Հնգիկներ զանազան անուններով, որոնց շատը դեռ Հեթանոսութեան մէջ կը գտնուին: — Նշանաւոր գետեր ու ծովախներ չունի: Եզանակն աւելի բարեխառն է քան թէ ցուրտ: Իր բերքերն են քանի մը տեսակ ծառեր, գետնախնձոր, ստեպղին, բանջար, բայց արմախք չեն յաջողիր: Կենդանիներէն ունի այլ եւ այլ տեսակ արջ, սեւ աղուէս, որուն մորթը շատ յարգի է, վաշտ, կուղը (հոնսոնդ), կուզ, մեծ եղջերու, ջրային թռչուններ, այլ եւ այլ խոշոր ձուկեր, եւ այլն: Հանքերէն ունի պղինձ, երկաթ, առատ հանքային ածուխ, քանի մը տեսակ ստորին ազնիւ քարեր, եւ այլն: — Ռուսերն անցած դարուն սկսան Գամշադքայէն ու Ռխոցքէն, կամ Արեւելեան Սիպերիայէն հիւսիսային Ամերիկայի աս երկիրները գալ ու բնակարաններ հաստատել՝ գլխաւորապէս մուշտակի կենդանիներ որսալու, կամ տեղացիներէն առնելու համար: Յամի 1797ին հաստատուեցաւ հոս Ռուսական-Ամերիկեան վաճառականաց Ընկերութիւնը, եւ 1822ին տրուած կայսերական հրամանագրով աս տեղերուն Ռուսաց տէրութեանց ստացուածքն ըլլալը հրատարակուելէն ի զատ՝ օտար ազգաց հոն տեղերն ազատ առուտուր ընելն արգելուեցաւ: Բայց Ռուսաց տէրութիւնը հոս իր իշխանութիւնը միայն վերը յիշուած Ընկերութիւնը պաշտպանելու մէջ կը բանեցունէ. իսկ ուրիշ կառավարութեան գործքերը նոյն ընկերութիւնը կը հոգայ, որուն պատճառաւ՝ Նոր Արխանգելսկի քաղաքը կուսակալ մը դրած է. իսկ երկրին ներսերն ըլլող տեղացւոց վրայ հոգ մը չունի: Բոլոր աս երկիրներն երկու մաս բաժնուած են, այսինքն Ա. Ռուսական հիւսիսային արեւելեան ժողովէրդ ու Բ. Ալեքսանդրովիցիներ. առաջինին մէջ Սիեդոս կղզոյն վրայ է երկրին գլխաւոր քաղաքը՝ Նոր Արխանգելսկի: Իսկ երկրորդը՝ կամ Ալեւզեան կղզիները 100 հատ են, որոնց բնակիչները Մզուլի ու Հնդկաց ցեղերուն նման ցեղ են, թխագոյն մարմնով, կլոր գէմքով, բացազոյն մազերով, բարեսիրտ ու խաղաղասէր մարդիկ են, ու դեռ Հեթանոսութեան մէջ կը գտնուին. գետնափոր հիւղերու մէջ կը բնակին ու ձկնորսութեամբ եւ մուշտակի կենդանեաց որսորդութեամբ կ'ապրին: Ունի՞ստ կղզոյն վրայ Ռուսերը պահապան զօրք կը պահեն, ուր եւ նաւերու եւ վաճառքներու համար մթերանոցներ կան:

3. ԳԱՂՂԻԱՏԻՈՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Գաղղիացիք Գանատան թող տալէն ետքը՝ Նոր Ֆունտլանդիայի հարաւային ե-

զերաց մօտ իրենց ձեռքը պահեցին՝ իբր ձկնորսութեան համար օգտակար ըլլող՝ երեք կղզիներ, որ են Ս. Պետրոս, Մէլլըն ու Լանկէյ՝ կամ Պլոբիլ Մէլլըն, մեկանց՝ 7 ք. մղն երկիրով: Ասոնց հաստատուն բնակիչքը միայն 2000 հոգի են. բայց ձկնորսութեան ատենները 4000ի չափ կ'ըլլան: Գլխաւոր կղզին է Ս. Պետրոս (Ս. Բէէր), որուն համանուն քաղաքին մէջ Գաղղիայի տէրութիւնը կուսակալ մը ու ձկնորսութեան վերակացու ունի: Մագըլոնի վրայ ալ պզտիկ քաղաք մը կայ 400 բնակիչով, որոնց շատը հիւսիսային Ամերիկացիք են: —

Միջին Ամերիկայի մեջ

Հաստատուն երկրին կամ ցամաքին վրայ Եւրոպայի տէրութիւնները հիմայ տեղ չունին: Բայց Միջին Ամերիկայի վերաբերող ու հասարակօրէն Արեւմտեան Հնդկաստան անուամբ ծանուցուած Մեծ ու Պլոբիլ Անդիլլեան կղզիներուն շատերն, ինչպէս նաեւ ասոնց հիւսիսային դին ըլլող Պանամա կղզիներն՝ իրենց ձեռքն ու իշխանութեան տակ է:

Եւրոպացւոց կղզիներուն վրայ առանձինն գրելէն առաջ կը ծանուցանենք՝ որ Արեւմտեան Հնդկաստանի կղզեաց բուն գլխաւոր խումբը կազմող կղզիներուն Անդիլլեան ըսուելուն պատճառ եղած է զոյցք մը, որն որ 14 ու 15երորդ դարէն սկսեալ՝ Կոլոմպոսի Ամերիկա գտնելէն ետքն ալ Եւրոպայի մէջ հաստատուն մնաց: Արդ աս զոյցքին համեմատ Ազլանդեան ծովուն մէջ Անդիլլա անուամբ մեծ կղզի մը կար, եւ երբ որ Հայդի կղզին գտնուեցաւ՝ Եւրոպացիք կարծեցին թէ այն Անդիլլա ըսուած կղզին ասիկակ է. ուստի եւ նոյն անունը բոլոր աս կղզեաց խումբին տրուեցաւ ու ամէնքն ալ Անդիլլեան կղզի անուանեցան. եւ նոյն ատեններէն չորս մեծերն (Հայդի, Ճամայիգա, Գուպա ու Բորդոյ Ռիքոյ) իբր զատ խումբ մը՝ Մեծ Անդիլլեան, իսկ մնացած շատ մը պզտիկ կղզիները՝ Պլոբիլ Անդիլլեան ըսուեցան: Ատեն մը նաեւ Շատաբի կղզի կ'ըսուէին, ինչոյ որ գլխաւորապէս ասոնցմէ կ'առնէր Եւրոպա շաքարը, խահուէն, ծխախոտը, եւ այլն, որոնց պատճառաւ ալ մինչեւ հիմայ շատ նշանաւոր են: — Կը կարծուի՝ որ բոլոր Արեւմտեան Հնդկաստանի կղզիները, որոնց շատերուն երկիրը լեռնային է, առաջ լեռանց շղթայ մըն էին, որով հիւսիսային ու հարաւային Ամերիկա աս իր արեւելեան կողմանէ բոլորովին միացած ու իբր շարունակեալ ցամաք էր, ու ետքէն երկրաշարժով մը այն մեծ

իրենց շաքարին կենդինարը 2¹/₂—2¹/₄ դահեկանով առանց կո-
րուստի կրնան ծախել. որով եւ առ կտորիս մէջ ուրիշ Անգլի-
ւեան կղզեաց շահն ու վնասն ու զածնուն պէս կը տրամադրեն: —

Տասնյեօթ, մեծ Անգլիեան կղզիներուն մէկն է 269 քառ.
մղ. երկիրով, որուն մէջէն բարձր լեռանց շղթայ մը կ'երթայ,
որոնց խիստ բարձր մասը Կապուոտակ լեռին կ'ըսուի: Աս լեռնե-
րէն կ'իջնան շատ պզտիկ գետեր: Ընդհանրապէս բոլոր կղզին
հրաբուլիտի երկիր մը կը սեպուի: Եղանակը շատ տաք է, գի-
շերներն օդը խոնաւ ու ցուրակեկ կ'ըլլայ: Գետնին բերքերն են՝
հարաւային Ամերիկայի հասարակ ու ընտիր բերքերը, մանաւանդ
շաքար ու խահուէ. նաեւ ընտանի կենդանիներն ու ձուկերն
առատ են: — Գերութիւնը հոս թոյլ տրուած ատենները՝
տարւէ տարի մէկ ու կէս միլիոն կենդինար շաքար, երեսուն
միլիոն շիշ շաքարօղի, ու 25—30 հազար կենդինար խահուէ
կը պատրաստուէր: Բնակչաց թիւը 380,000ի կը հասնի, որոնք
են տեղացի Հնգիկք, գերութենէ ազատած սեւեր ու 35,000
սպիտակք կամ գաղթածինք բոս մեծի մասին Անգլիացիներէն
յառաջ եկած: Աս կղզին 1512ին Սպանիացիք առջի գաղ-
թականները խաւրեցին. բայց 1655ին՝ Անգլիացիք անիկակ ի-
րենց իշխանութեան տակ առած ատենը՝ գեո միայն 3000 բնա-
կիչ ունէր: Գլխաւոր քաղաքն է Ս. Հեալոյ րէ լա Ալէյա (Սքո-
նիդոսան), ուր կը նստի բոլոր կղզւոյն անգլիացի կուսակալը, որ
12 անդամներէ կազմած խորհրդանոցով մը ու 45 պատգա-
մաւորաց ժողովով մը օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարէ: —

Պարիսի Անգլիեան կղզիներուն շատերը Անգլիացոց ձեռքն
են, այսինքն՝ Կոստանայ կղզիներուն երկուքը՝ Դորդոլա ու Ալբր-
ճին - Կորոս կամ Սքանիդոսան Այլանոս, դարձեալ Անիոնիլա
(Սնոտ-Այլանոս, Օյերոն - իլլե), Պարպուոս, Ս. Քրիստոֆոր, Նե-
վիս, Անդեյոս, Մըրսեբրեդ ու Տոնիեֆա. Ս. Լոնչիս, Պար-
պարոս (աս կղզեաց մէջ ամենէն նշանաւորը 130,000 բնակիչով),
Ս. Ալեքլանցիոս, Կրեմարոս ու Կրեմարիլլե. Դապալոյ ու Դրեմիարոս:
Մէկանց ունին 455 ք. մղ. երկիր մէկ միլիոն բնակիչով: —

Պանամա կամ Լոնչայեան կղզիներ, չորս մեծ (Պանամա,
Լոնչայոյ, Բրոլիարանս ու Կոստանանի կամ Ս. Սալվատոր այսինքն
Ս. Փրիլլ ու բազմաթիւ պզտիկ կղզիներ են, որոնք Պանամայի
անցողի ցամաքէն կը բաժնուին, 257 քառ. մղ. երկիր ու իբր
26,500 բնակիչ ունին: Օդը մէկ մասին վրայ սաստիկ տաք է,
ու տարին միայն երկու եղանակ ունի, ամառ ու ձմեռ: Աս կղզ-
եաց շատերուն երկիրը ժայռեր են, իսկ բերրի տեղերն ունին
ընտիր փայտի ծառեր, բամպակ, խահուէ, շաքար, լեղակ, ար-

առատ անանաս, ձերմակ դարսին, եւ ուրիշ ընտիր պտուղներ :
 Ընտանի կենդանիներէն ի զատ ունին նաեւ առատ ձուկ ու
 կրիայ . աղի լիճեր շատ ըլլալուն՝ առատ աղ կ'ելլէ : — Կոլում-
 պոս Ամերիկայի մէջ ամենէն առաջ (1492ին) հոս Կոստանիկայի
 կամ Ս. Սալուստիոս կղզին գտաւ : — Ասոնցմէ մեծերուն եւ
 պզտիկներէն մէկ քանիին վրայ բնակիչք կան, որոնք են տեղա-
 ցի Հնդիկք, հիւսիսային Ամերիկացիք ու Անգղիացիք . զբաղ-
 մունքնին երկրագործութիւն, խաշնարամանութիւն, աղ հա-
 նել ու ձուկ եւ կրիայ որսալ է : Առուտուն երկրի բերքերով
 կ'ըլլայ ու շատ բանուկ է : Անգղիա հոս կուսակալ մը դրած է,
 որ գլխաւոր կղզւոյն (Նոր Բրոքլիպան) մայրաքաղաքը Նասսա-
 կը նստի, եւ ունի ժողով մը 30 խորհրդականներով :

2. ՍՊԱՆԻԱՅԻՈՅ ԿՂՋԻՆԵՐԸ : Սպանիացիք՝ բոլոր Ա-
 մերիկայի մէջ ունեցած ընդարձակ երկիրները կորսնցունենէն
 ետքը՝ հիմայ ունին Մեծ Անդիլլեան կղզիներուն երկուքը՝ Գու-
 պա ու Բորդոյ Ռիոյ մօտն ըլլող քանի մը պզտիկ կղզիներով :

Գուպա : Մեքսիկոյի ծովածոցին բերանը՝ 2310 քառ .
 մղ . երկիրով ու մէկ միլիոն բնակիչով՝ լեռնային կղզի մըն է .
 մեծ ու ընտիր (մահակոնի, մայրի, կաղնիի, արմաւենիի) ծառե-
 րու անտառներ ու բերրի գետին ունի, որուն ազնիւ բերքերը՝
 կիտրոն, անանաս, նուռ, շաքար, խահուէ, ծխախոտ, հնդիկ
 վարունկ, լեղակ, բամպակ, բրինձ, եւ այլն . առատ են . հասա-
 րակ ընտանի կենդանիներէն ի զատ կան նաեւ ջորի եւ ուղտ :
 Մեղուի մշակութիւնը շատ ծաղկած ըլլալուն միշտ մեղրա-
 մամ ալ շատ առատ է . երբեմն տարին՝ 7—8 հարիւր կենդի-
 նար մեղրամամ կ'ելլէ : Հանքերը կու տան հանքային ածուխ,
 առատ ու ընտիր պղինձ, նաեւ ոսկի : Շաքարը, խահուէն ու
 ծխախոտը արտաքոյ կարգի մեծ ջանքով մշակուելուն, ասոնց-
 մով եւ ուրիշ բերքերով (մեղրամամ, բրինձ,) եղած առուտուրը
 շատ ծաղկած է : Տարի մը 26 միլիոն սպանիական դահեկանի
 արժէքով վաճառք դուրս ելած է : 1843ին (Բորդոյ-Ռիքոյէն
 ելածն ալ մէկտեղ առնելով,) 6,200,000 կենդինար շաքար, ու
 350,000 կենդինար խահուէ դուրս խաւրուեցաւ : Առուտուրին
 պոչափ բանուկ ըլլալուն համար տէրութիւնը մաքսերէն տարւէ
 տարի 11—12 միլիոն սպանիական դահեկանի չափ շահ ունի :
 — Գուպա 1492ին Կոլումպոս գտաւ, ուր 1511ին Սպանիացիք
 առջի գաղթականութիւնը հաստատեցին : 1628ին Հոլանդա-
 ցիք պատերազմաւ կղզին առին, բայց Սպանիացիք նորէն ա-
 նոնցմէ առին, եւ 1777ին մասնաւոր օրէնքներով ընդհանուր
 կուսակալութիւն մ'ըրին : — Բնակիչքն են գաղթածինք . ըստ

Մեծի մասին Սպանիացիներէն յառաջ եկած, ազատ խառն ցեղեր ու սեւեր ու գերութեան մէջ գտնուող խառն ցեղեր ու սեւեր. աս ետքիներն իրենց ազատութիւնը ձեռք բերելու համար հիմայ շատ հնարքներ կը բանեցընեն, ուստի եւ Սպանիայի տէրութիւնը ստիպած է՝ բազմաթիւ ցամաքային ու ծովային զորքով զիրենք զօպելու: — Բոլոր կղզին երեք նահանգ, ասոնք ալ՝ բաժիններու կամ վիճակներու բաժնուած են, որոնց ընդհանուր կուսակալը բոլոր կղզոյն մայրաքաղաքը՝ Զալանչա կը նստի, որ Ամերիկայի ազուոր քաղաքներուն մէկն է, ունի քանի մը ամրոցներ, նաւահանգիստներ, փառաւոր եկեղեցիներ. 26 վանք, համալսարան մը, ուրիշ շատ դպրոցներ, շատ մեծ ու հրապարակական շէնքեր ու 150,000 բնակիչ: Միւս մեծ քաղաքներն են՝ Մարտինչա, Բուերթոյ Բրինչէթէ, Ս. Զեակայ, րէ Գուպա, (որ Գուպայի առաջուան մայրաքաղաքն էր՝ 1514ին հիմնած, ուր հիմայ կղզոյն արքեպիսկոպոսը կը նստի), Պայասոյ, եւ այլն: Հոս ի հարեւանցի կը յիշատակենք՝ որ հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց տէրութիւնը քիչ մ'ատենէ ի վեր կը ջանայ Գուպա իր իշխանութեան տակ անցունել:

Բուրթոյ Ռիտոյ մեծ Անդիլեան կղզիներուն ամենէն պղզտիկն է, 182 քառ. մղ. երկիրով ու 365,000 բնակիչով: Թեպէտ եւ անտառներով ծածկած բարձր լեռներ երկրին մէջէն կ'անցնին, բայց ընդարձակ դաշտագետին ալ շատ կայ, ու գետինն ընդհանրապէս շատ բերրի է: Եղանակը շատ տաք ու խոնաւ է: Իր բերքերն են Գուպայի մէջ յիշուածները: Սպանիացիք 1510ին հոս առջի գաղթականութիւնը հաստատեցին: Մայրաքաղաքն է Ս. Եռան (Խոռան) րէ Բուերթոյ Ռիտոյ, 30,000 բնակիչով, ուր կը նստի կուսակալը:

3. ԳԱՂՂԻԱՅԻՈՅ ԿՂԶԻՆԵՐՆ ԵՆ պզտիկ Անդիլեանց մէջէն Կոստալլոնթ (Կոսթըլլոնթ), Մարթինիտ, Մարի Կալանդ, Տեղերաս ու Լէ Սէնդ, ամէնը մէկտեղ 55 քառ. մղ. երկիրով ու 250,700 բնակիչով:

Կոստալլոնթ (Կոսթըլլոնթ) կղզին (նեղ անցքով մը երկու մաս կամ կղզի բաժնած) 32 ք. մղ. երկիր ունի: Գաղղիացիք ստիկայ 1635ին գրաւեցին: Շատ լեռներ ունի, որոնց մէջ հրաբուխներ ալ կան, ուստի եւ հոս սաստիկ գեանաշարժեր յաճախ կ'ըլլան. 1843ին եղածը կղզոյն մեծ մասն աւերակի դարձուց: Իր գլխաւոր բերքերն են խահուէ, շաքար, բամպակ, հրնդիկ վարունկ, եւ այլն: Վաճառականութիւնը բանուկ է: Բնակչաց թիւը (1843էն առաջ) 120,000 էր: Գլխաւոր քաղաքն է Պասալետո, ուր կը նստի կուսակալը:

Մարտինի կղզին, 24 ք. մղ. երկիրով ու 120,000 բնակիչով, Գաղղիացիք 1635ին առին, ու 1658ին իր բուն բնակիչները, որ կ'ըսուին Գարայի* , գրեթէ բոլորովին ջնջեցին: Գետնին գլխաւոր բերքերն են շաքար ու խահուէ. աս ետքինը շատ ընտիր ու յարգի է: Գուրս խաւրուած վաճառքին տարեկան արժէքը 27 միլիոն ֆրանգի, իսկ ներս մտածին արժէքը 24 միլիոնի կը հասնի: Կղզւոյն կուսակալը կը նստի գլխաւոր քաղաքը Փոր Ռոսայալ: Ս. Բիէլ քաղաքը աս կղզւոյն ու բոլոր Գաղղիացւոց Ամերիկային ամենէն մեծ քաղաքն է:

Կուստէլուբի կուսակալին տակն են նաեւ Մարի Կալանդ 12,000 բնակիչով ու Տէղիբար 1500 բնակիչով: Իսկ աս երկուքին մէջ տեղն է Լէ Սենը (Սորբ կղզիներ) երկու մեծ ու չորս պղտիկ կղզեաց խումբ մը՝ մեկանց 1500 բնակիչով:

4. ԱՈԼԱՆԴԱՅԻՆ ԿՂԶԻՆԵՐԸ: Հոլանդացիք Պլտիկ Անդիլլեան կղզիներէն ունին Ս. Եսոթաիէոս, Ս. Մարտինոս ու Սաբո, զորոնք 1632ին ու 1648ին գրաւեցին, ու Գորբասայ, Արոպո, Պոնէր ու Ալէս. զորոնք 1634ին Սպանիացւոց ձեռքէն առին: Ասոնք մեկանց 34 ք. մղ. տեղ ու 54,300 բնակիչ ունին: Երկիրը թէպէտ եւ ըստ մասին լեռնային ու ըստ մասին հրաբխային է, բայց պտղաբեր դաշտադեափն ալ ունի եւ կը բերէ շաքար, աղէկ ծխախոտ ու բամպակ: Ս. Եսոթաիէոս կղզւոյն համանուն քաղաքը կը նստի երէք առջի կղզիներուն հոլանդացի կուսակալը: Իսկ Գորբասայ կղզւոյն գլխաւոր քաղաքը Ալէլէնդարոս՝ ետքի չորս կղզեաց կուսակալը կը նստի: Արոպո կղզւոյն վրայ 1824ին շատ զուտ սակի գանուեցաւ:

5. ԳՎԱՆԵԱՅԻՆ ԿՂԶԻՆԵՐԸ: Պլտիկ Անդիլլեան կղզիներէն Կուսանաց կղզիներուն երէքը՝ Ս. Խալ, Ս. Թոմաս ու Ս. Յովնան, մեկանց 6 ք. մղ. երկիրով ու 40,000 ըստ մեծի մասին սեւ բնակիչով, Գանիացիք այլ եւ այլ ժամանակ (1671—1733) ստացան, ուր ան ատեններէ սկսան գաղթականներ խաւրել եւ կուսակալ ալ գրին: Ս. Խալ կղզին 1733ին գանիացի վաճառականաց արեւմտեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը Գաղղիայի տէրութենէ 750,000 ֆրանգով գնեց, ու ետքը (1754ին) Գանիայի տէրութեան ծախեց: Աս կղզեաց գլխաւոր բերքերն են շաքար ու բամպակ, քիչ մ'ալ խահուէ:

6. ՇՆԻՏԱՅԻՆ ԿՂԶԻՆ՝ Ս. Բարբոսալէոս, պղտիկ Ան-

* Աս Գարայիպներուն անուամբ (որ Ամերիկայի Հնդկաց մէկ մասաւոր ցեղ են,) պղտիկ Անդիլլեան կղզիներուն մէկքանին՝ ինչպէս նաեւ Կուսանաց կղզիները մինչեւ հիմայ Գարայիպեան կղզի կ'ըսուին, ու ծոփն ալ Գարայիպեան ծով կ'անուանուի:

դիլեանց մէկն է՝ 3 ք. մղ. երկիրով ու 15,000 բնակիչով, զորն որ 1784 Գաղղիայի տէրութիւնը Շուետաց տուաւ ու ինքն անոր դէմ Շուետէն իր վաճառականաց նաւերուն համար կոթէնպուրի քաղքին նաւահանգստին մէջ քանի մը արտունութիւններ ընդունեցաւ: — Կղզւոյն բերքերն են հասարակներէն ի զատ շաքար ու բամպակ: Իր գլխաւոր քաղաքը Կոստանտնուպօլ 10,000 բնակիչով՝ կը նստի կղզւոյն կուսակալը:

Հարաւային Ամերիկայի մեջ

Հոլանդիա, Գաղղիա ու Անգղիա ունին Կոյանա (Կոյանա) ըսուած ընդարձակ երկրին այլ եւ այլ մասերը, որոնք Մարանեոն ու Ռինոզոյ գետերուն բերաններուն մէջ տեղն ըլլող ծովեզերքն են: Մէկ մասը Պրոպրիէայի կայսերութեան տակ է, ու կ'իյնայ անոր Բարոնահանգին մէջ. մէկ մասն ալ վենեզուելայի կը վերաբերի ու Ռինոֆոյի նահանգ կ'ըսուի: Իսկ աս երկուքին մէջ տեղերն ըլլող բաժինը կ'ըսուի Երոպայի Կոյանա ու Աշխարհագրութեանց մէջ Կոյանա անուամբ հիմայ մինակ աս մասը կ'իմացուի: — Ասոր ներսերը լեռնային է, իսկ դէպ ի ծովեզերքը շիտակ ու ըստ մասին ճախնային: Իր գլխաւոր գետերն են Էստեֆոնեոյ, Տեֆերարա, Սոբրինա, եւ այլն: Եղանակը՝ ցած տեղերը՝ վատառողջ է ու ընդհանրապէս երկրին դրիցը համեմատ տաք չէ: Երկրին բերքերը՝ վենեզուելայի մէջ յիշածներնու համեմատ՝ հարուստ ու առատ են: Բնակիչքն են գաղթածին, Սեւեր, խառն ցեղեր ու բուն տեղացի Հրնդիկք, որոնց մէկ մասը քրիստոնեայ եղած ու կրթուած է: Երկրին ներսերը կան 6000 չափ մարդիկ Մարոն ըսուած ցեղէն, որոնք Եւրոպացւոց ձեռքէն փախած սեւ գերիներ են, զորոնք Հոլանդացիք քանի մը պատերազմներէն ետքը չկրնալով զուգել անկախութեան մէջ ապրելու թող տուին:

Սպանիացիք ու Բորդուկացիք Կոյանայի երկրին պահպանութեան համար այնչափ մեծ հոգ չունենալուն՝ Հոլանդացիք 1621ին եկան ու երկրին մէկ մասին վրայ գաղթականներ դրին, նոյնպէս եւ Անգղիացիք 1650ին ուրիշ մաս մ'առին, զորն որ 1667ին Հոլանդացւոց տուին: Գաղղիացիք ալ հոս հաստատուելու քանի մը փորձեր ընելէն ետքը՝ վերջապէս 1676ին երկրին դէպ ի արեւելեան կողմն ըլլող Գայէն կղզին՝ ետքէն ցամաքին վրայ ալ քիչ մը տեղ առին: Անգղիացիք իրենց մասը Հոլանդացւոց տալէն ետքը 1795ին ասոնց քանի մը տեղերը

նորէն առին, 1802ին դարձեալ ետ տուին. վերջապէս 1815ին Հոլանդիայի տէրութիւնը նոյն երկիրներն Անգղիայի տուաւ:

1. ԱՈՒՍԱՆԴԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ, որ հասարակօրէն Սոսոսի կ'անուանուի, ունի հիմայ 2812 ք. մղ. երկիր ու 65,000 բնակիչ, որոնց շատը սեւ գերիներ են, մնացածն իբր 6000 Եւրոպացիք (Հոլանդացիք, Գերմանացիք, Գաղղիացիք ու Հրեայք) ու 600 Սալտա Մարոններ: Երկիրն բերքերն են՝ շաքար, խահուէ, բամպակ, հնդիկ վարունի, ծխախոտ, լեղակ ու բնտիր փայտերու անտառներ: Առուտուրը կ'ըլլայ աւելի Հոլանդիայի, Արեւմտեան Հնդկաստանի ու մտաւոր երկիրներուն հետ: Ընդհանուր կուտակալը կը նստի աստեղաց ամրոցաւոր մայրաքաղաքը՝ Բարամարիոյ, որուն ճամբաները կիտրոնի՝ նարինջի հնդիկ արմաւենոյ (Բէմբի-նինոյի) ծառերով զարգարուած են, եւ ունի 20,000 բնակիչ, որոնց 3000ը Հրեայ են: Ասոնք հոս հիմնած են Սալմանա գեղը, ուր միայն իրենք կը բնակին:

2. ԳԱՂՂԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ, որն որ նաեւ Գայէն կ'ըսուի, ունի 1400 ք. մղ. երկիր ու 30,000 բնակիչ, որոնց կէսը սեւ գերիներ են, երեք հազարի չափ գաղթածինք ու Եւրոպացիք՝ աւելի Գաղղիացիք, որոնց թիւը օրէ օր կ'աւելնայ՝ հոս պարտուած պատժապարտներուն բազմութեամբ: Ազատ Հնդիկներն ալ բազմաթիւ են: Երկիրն բերքերը գաղթականաց բերքեր՝ մանաւանդ բամպակ ու առատ մեխակ (համեմ) են. ներսերն ընտիր ծառերու անտառներ շատ կան: Գաղթականութեան գլուխն է կուտակալ մը, որ կը նստի Գայէն մայրաքաղաքը համանուն կղզոյն վրայ, որ ունի 3000 բնակիչ, որոնք աղէկ առուտուր կ'ընեն:

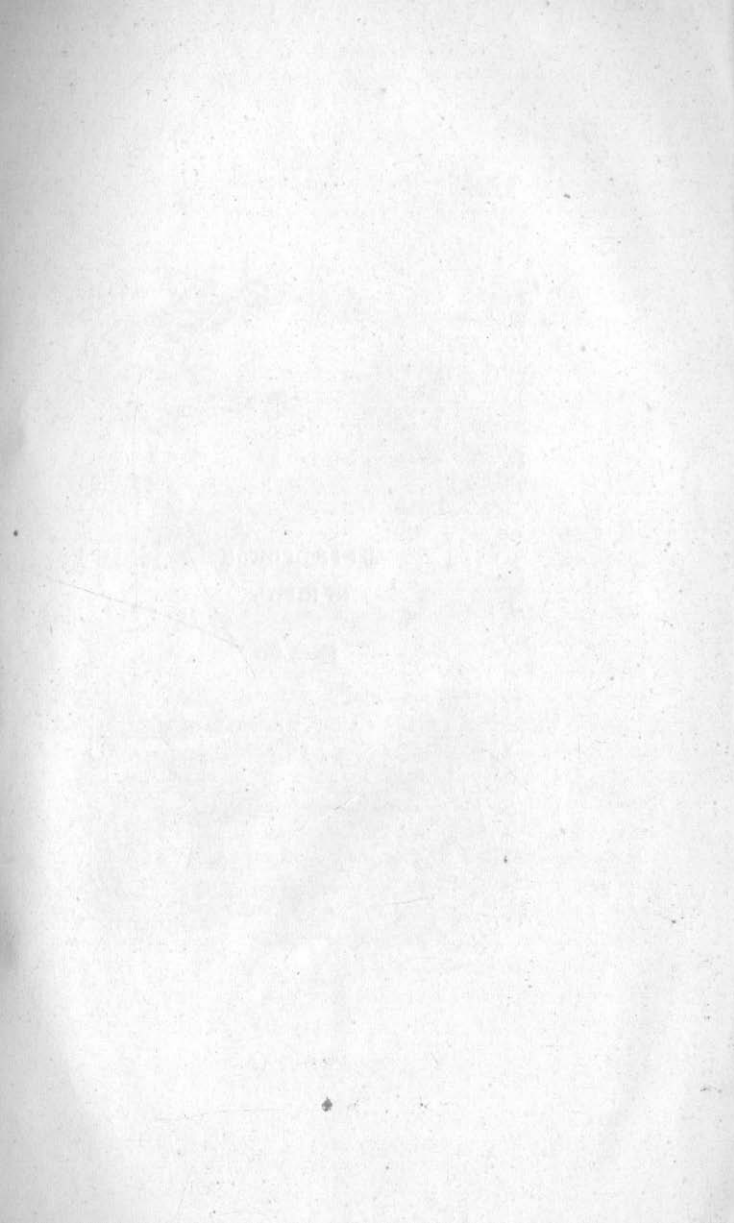
3. ԱՆԳՂԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ, որն որ Տեմբարա ալ կ'անուանուի, ունի 4700 ք. մղ. երկիր ու 126,000 բնակիչ, որոնք են վերը յիշուած ցեղերը. Եւրոպացւոց կամ գաղթածիններուն մեծ մասը Հոլանդացիք են, իսկ մնացածն Անգղիացիք. կան նաեւ Գերմանացիք, ամէնքն ալ երկրագործութիւն կամ գաղթականաց բերքերու մշակութիւն ու անոնցմով վաճառականութիւն կ'ընեն: Տարի եղած է՝ որ մէկ ու կէս միլիոն կենդինարէն աւելի շաքար, 58,000 կենդ. խահուէ, 6500 կենդ. բամպակ, իբր 3 միլիոն շիշ (կալն) շաքարօղի (բոմ) ու 4 միլիոն շիշէն աւելի աւալակ (շիբոմ) ելած է, անանկ որ ասոնցմէ դուրս խաւրուած վաճառքներուն արժէքը 2,135,379 սղեռլինի հասած է, իսկ նոյն տարի ներս մտնող վաճառքներուն գինն եղած է՝ 1,206,560 սղեռլին: — Երկիրն այլ եւ այլ կամ ստութիւններու բաժնած է եւ ունի մէկ վերին ընդհանուր կու-

սակալ, մէյ մ'ալ ստորին կուսակալ: Ամրոցաւոր մայրաքաղաքն է Կերթիէրան (Շիրազըրեթ) 25,000 բնակիչով, որոնք առուտուր կ'ընեն. հոս կը նստի ընդ հանուր կուսակալը:

Անգղիացիք հարաւային Ամերիկայի մէջ Կոլումբայէն զատունին նաեւ.

Փալլանդիա կամ Մալո-ինեան կղզիները, հարաւային Ամերիկայի վերջին ծայրին մօտ Բադակոնիայի ու Հրատտանի մէջ տեղը: Ասոնք երկու մեծ (Արեւելեան Փալլանդիա ու Արեւմտեան Փալլանդիա) ու 90էն աւելի պզտիկ կղզիներու խումբ են, ամէնը մէկանց 750 քառ. մղոնի չափ երկիրով, որ լեռնային ու ժայռերով լեցուն է, բայց հողով ծածկուած տեղերը՝ ջրարբի ըլլալուն բերրի են ու առատ խոտ կու տան. նաեւ ցորեն եւ ուրիշ կանաչեղէն ալ կ'ըլլայ. բայց անտառները քիչ են: Փայտին պակասութիւնը կիզահողը կը լեցընէ, որ հոս շատ առատ է: Կենդանիներէն կան վայրենացած արջառ, ձի, խոզ, որոնք Սպանիայէն ու Անգղիայէն հոս բերուած են, նաեւ եղջերու, աղուէս, ճագար, ջրային թռչուններ, առատ ձուկ, մանաւանդ կէտ, փոկ, ծովու փիղ, եւ այլն: Ատեն մը աս փոկերուն որսին համար ամէն դիաց շատ ձկնորսներ դալով ու անխնայ որսալով, հիմայ փոկերը շատ քիչցած են: 1821—1822ին քսան հազար կենդինար ծովու փղի ճարպ հանուեցաւ, ու 320,000 հատ փոկի մորթ կամ մուշտակ ժողովուեցան: — Աս կղզիներուն վրայ, որոնք սկզբնական կամ բուն տեղացի բնակիչ չունին, Գաղղիացիք, Անգղիացիք, Սպանիացիք ու Արձենդինացիք գաղթականներ բերին (1689էն մինչեւ 1833): Վերջապէս Անգղիացիք զանոնք առին ու 1841ին տէրութիւնն որոշեց հոս նոր գաղթականներ խաւրել, որպէսզի իրեն պատերազմական նաւերուն ու հպատակաց համար, որոնք կէտ ու փոկ ձկան որսին պատճառաւ Հորնի Գլխէն (հարաւային Ամերիկայի կղզեաց վերջին ծայրէն) ու մեծ կամ խաղաղական Ովկիանոսին վրայ կ'երթան կու գան՝ ձամբու պարէն ու նաւերու շինութեան կամ նորոգութեան հարկաւոր նիւթերը դիւրաւ գանելու հաստատուն տեղ մ'ըլլայ: Կամօց կամօց բնակիչքը կամ գաղթականները շառցան, որոնց թիւը հիմայ 17,000 է: Արեւելեան Փալլանդիա կղզւոյն Բոր Լո-է աւանը՝ 2000 բնակիչով՝ կը նստի երկրին կուսակալը:

ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

ՏԳԱՐԱՆ

Ի Յ Թ

6952

0003094

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003094

